

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER TEZLİ YÜKSEK LİSANS
BÖLÜMÜ**

**2012-2022 DÖNEMİNDE TÜRKİYE-İRAN
İLİŞKİLERİNİN NEOREALİST PERSPEKTİFTEN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

SÜMEYRA AVCI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. YUSUF SAYIN**

KONYA-2023

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sümeyra AVCI		
	Numarası	20811401021		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Uluslararası İlişkiler/Uluslararası İlişkiler		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tezin Adı	2012-2022 Döneminde Türkiye-İran İlişkilerinin Neorealist Perspektiften Değerlendirilmesi		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Sümeyra AVCI

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sümeyra AVCI		
	Numarası	20811401021		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Uluslararası İlişkiler/Uluslararası İlişkiler		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Yusuf SAYIN		
Tezin Adı	2012-2022 Döneminde Türkiye-İran İlişkilerinin Neorealist Perspektiften Değerlendirilmesi			

Türkiye ve İran Ortadoğu'nun iki büyük ve önemli gücü olarak karşımıza çıkmaktadır. En eski sınır komşusu olan iki ülke jeopolitik konumları, tarihi kökenleri ve kimliksel yapılarıyla tarihin her döneminde siyasi, iktisadi anlamda önemini korumaktadır. Sahip oldukları faktörler ele alındığında bu iki bölgesel gücün uluslararası ilişkiler bağlamında merkez konumda olduğu görülmektedir. Son dönemde Orta Doğu'da yaşanan Arap Baharı süreciyle ortaya çıkan krizler Türkiye ve İran ilişkilerini doğrudan etkilemiştir. İki ülke ilişkilerinde Arap Baharı olarak nitelendirilen halk hareketlerinin Suriye'ye sıçramasıyla yeni rekabet alanları oluşmuştur. Arap Baharının sona ermesi bölgede yaşanan sorunları sona erdirmemiş, sonraki süreçte Türkiye ve İran ilişkilerinin seyrini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu kapsamda tezin amacı değişen bölgesel gelişmeler çerçevesinde iki ülke ilişkilerini güvenlik ve güç odaklı açıklamalar ortaya koyan neorealizm perspektifinden değerlendirmektir. Bu bağlamda İran ve Türkiye'yi son dönemlerde birbirine yakınlaştıran unsurlardan birinin güvenlik faktörü olduğu üzerinde durulmuştur. İki ülke ilişkilerindeki unsurlara bağlı olarak ortaya çıkan dış politika neorealizmin varsayımları çerçevesinde analiz edilebileceği sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Baharı, İran, Neorealizm, Orta Doğu, Türkiye

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Sümeýra Avcı		
	Student Number	20811401021		
	Department	International Relations/International Relations		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Assoc. Prof. Dr. Yusuf SAYIN		
	Title of the Thesis/Dissertation	Evaluation of Türkiye-Iran Relations from a Neorealist Perspective in the Period 2012-2022		

Türkiye and Iran are the two major and important powers of the Middle East. Türkiye and Iran, the oldest border neighbors, maintain their importance in political and economic terms in every period of history with their geopolitical locations, historical origins and identity structures. Considering the factors they have, it is seen that these two regional powers are in a central position in the context of international relations. The crises that emerged with the Arab Spring process in the Middle East have directly affected the relations between Türkiye and Iran. With the spread of the popular movements, which are described as the Arab Spring in the relations between the two countries, to Syria, new areas of competition have emerged. The end of Arab Spring did not end the problems in the region, and it significantly affected the course of relations between Türkiye and Iran in the next period. In this context, it has been emphasized that one of the factors that have brought Iran and Turkey closer together is the security factor. It is concluded that the foreign policy that emerged depending on the factors in the relations between the two countries can be analyzed within the framework of the assumptions of neorealism.

Keywords: Arab Spring, Iran, Middle East, Neorealism, Türkiye

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
KISALTMALAR.....	vi
TEŞEKKÜR.....	vi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	4
TEORİK ÇERÇEVE.....	4
1.1. Uluslararası İlişkilerde Realizm Kavramı ve Gelişimi	4
1.1.1. Realizmin Özellikleri ve Kavramları	9
1.2. Uluslararası İlişkilerde Neo-Realizm Kavramı ve Gelişimi	14
1.2.1. Neorealizmin Özellikleri.....	17
İKİNCİ BÖLÜM.....	23
TÜRKİYE İRAN İLİŞKİLERİ TARİHSEL ARKA PLANI	23
2.1. İslam Devrimi Sonrası Türkiye-İran İlişkileri	26
2.1.1. Humeyni Dönemi (1979-1989).....	26
2.1.2. Haşimi Rafsancani Dönemi (1989-1997)	31
2.1.3. Muhammed Hatemi Dönemi (1997-2005)	38
2.2.4. Mahmud Ahmedinejad Dönemi (2005-2013).....	44
2.2.5. Hassan Ruhani (2013-2021)	50
2.2.6. İbrahim Reisülsedati Dönemi (2021-)	55
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	58
ARAP BAHARI SONRASI TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNİN NEOREALİST PERSPEKTİFLE DEĞERLENDİRİLMESİ	58
3.1. Arap Baharı Ortaya Çıkışı ve Yansımaları	58
3.2. Arap Baharı Karşısında Türkiye ve İran'ın Dış Politikası ve İkili İlişkilere Yansıması.....	65
3.3. Suriye'de Arap Baharı Süreci ve İran'ın Suriye Politikası.....	74
3.4. Türkiye'nin Suriye Politikası.....	79
3.5. Suriye Krizinin Türkiye-İran İlişkilerine Etkileri	84
3.7. Son Dönem Türkiye-İran İlişkileri	87
SONUÇ	93
KAYNAKÇA.....	97

KISALTMALAR

DAEŞ	: Irak Şam İslam Devleti
İŞİD	: Irak Şam İslam Devleti
İHA	: İnsansız Hava Aracı
İKÖ	: İslam Konferansı Örgütü
KİK	: Körfez İş birliği Konseyi
P5+1	: BM Güvenlik Konseyi'nin 5 Daimî Üyesi+ Almanya
PJAK	: Kürdistan Özgür Yaşam Partisi
PKK	: Kürdistan İşçi Partisi
PYD	: Demokratik Birlik Partisi
YPG	: Halk Koruma Birlikleri

TEŞEKKÜR

Çalışmanın her aşamasında yol gösterip ışık tutan, olumlu yaklaşımıyla cesaretlendiren, bilgi ve birikiminden faydalandığım tez danışmanım Doç. Dr. Yusuf SAYIN'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca görüş ve önerileriyle katkı sağlayan, tez savunma sınavı jüri üyelerimiz Prof. Dr. Murat ÇEMREK'e ve Dr. Öğr. Üyesi Hayati ÜNLÜ 'ye teşekkür ederim.

Bütün hayatım boyunca desteklerini esirgemeyen, her zaman yanımda olan, yüksek lisans sürecime hassasiyetle davranan ve haklarını hiçbir zaman ödeyemeyeceğim canım aileme şükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

İran; kendine özgü siyasal sistemi, Şii nüfusu, nükleer çalışmaları ve sahip olduğu doğal kaynakları ile Orta Doğu ve Orta Asya kesişiminde yer alan önemli ve etkili bölge ülkelerinden biridir. Türkiye ise aynı şekilde jeopolitik konumu, nüfus gücü, kültürel birikimi ile bölgede kritik bir role sahiptir. Bölgenin önemli ve büyük devletlerinden olan Türkiye ve İran'ın binlerce yıllık geçişe sahip siyasi ve kültürel ilişkileri bulunmaktadır. Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan beri değişmeyen sınırlara sahip iki komşu ülke sağlam tarihsel bağları ile köklü ilişkilere sahiptir.

Türkiye-İran ilişkileri tarihsel olarak incelendiğinde iki ülkenin rekabet halinde olduğunu; dönem dönem artan gerginliğe rağmen iş birliklerini devam ettirebildiği dikkat çekmektedir. 1979 yılında İran'da gerçekleşen İran İslam Devrimi'ne kadar geçen sürede ikili ilişkilerin nispeten daha istikrarlı olduğu görülmektedir. Devrimle birlikte İran'ın değişen siyasi ideolojisi ilişkilerin gerginleşmesine neden olsa da zamanla ilişkileri gölgeleyen önyargılar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Tarihsel ve kültürel bağların etkisi ve ortak güvenlik kaygıları iki ülke ilişkilerini ortak bir zeminde buluşturabilmiştir. Türk-İran ilişkileri tarih boyunca farklı etkenlere bağlı olarak gelişim göstermiş ve şekillenmiştir. İki ülke arasındaki ilişkileri, tarihi ve kültürel etkenler dışında belirleyen en önemli faktörler; ekonomi, güvenlik, bölgesel rekabet, çıkar çatışmaları ve PKK/PJAK sorunudur.

Türkiye-İran ilişkileri, 2011 yılı itibariyle Kuzey Afrika'da başlayan ve Orta Doğu'ya yayılan Arap Baharı sürecinden de etkilenmiştir. 2011 yılı öncesi ikili ilişkilerde var olan olumlu atmosferin devam etmesini engelleyen ve iki ülkeyi karşı karşıya getiren çeşitli durumlar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda özellikle Suriye konusunda iki ülkenin farklı yaklaşımları ciddi sorunlara sebep olmuştur. Suriye krizinin başlamasıyla, Türkiye ve İran'ın mevcut rejimden beklentileri farklılaşmıştır. Bahreyn ve Yemen'de yaşanan ayaklanmalarda da iki ülkenin politikalarının farklılaştığı görülmektedir.

Arap Baharının başlamasıyla ve özellikle Suriye krizinin ortaya çıkmasıyla bölgede otorite boşluğunun oluşması; bölgesel ve küresel güçlerin çıkarları doğrultusunda hareket etmesi sorunun çözümünü zorlaştırmaktadır. Ortadoğu

sorunlarının çözümünde ve barış ortamının oluşturulmasında Türkiye ve İran'ın iş birliği oldukça önemlidir. İki önemli bölgesel aktör olan bu ülkelerin kalıcı iş birliğine dayalı politikaları Orta Doğu'yu etkilemektedir. Aynı zamanda bölgede ortaya çıkan siyasal gelişmeleri anlamlandırabilmek için Türkiye ve İran ilişkilerine odaklanmak önemlidir. Türkiye ve İran bölgede önemli iki devlet olarak Orta Doğu ve Orta Asya'nın geleceğine yön verebilecek potansiyeldedir. Hem jeopolitik hem de siyasal etkileriyle iki ülke Orta Doğu dengelerinin önemli belirleyicilerindendir. Bu sebeple Türkiye ve İran hem ilişkilerini hem de bölgesel politikalarını yürütürken birbirini yakından takip etmeli ve doğru değerlendirmeler yapmalıdır.

İki ülke arasındaki uluslararası politik ilişkileri yorumlamamızı sağlayan çeşitli teorik bakış açıları bulunmaktadır. Çalışmada, Türkiye-İran ilişkilerini analiz edebilmek için neorealist kuramdan yararlanılmıştır. Bu çalışma, her ikisi de bölgesel güç olma iddiasında olan Türkiye ve İran'ın Arap Baharı sonrası ilişkilerinin değişen konjonktüre bağlı olarak neorealist perspektifle analizini amaçlamaktadır. Neorealizmin kullanılmasının sebebi Arap Baharı sonrası Türkiye-İran ilişkilerini belirleyen en önemli faktörlerden birinin güvenlik meselesi olduğu varsayılmıştır. Bu çerçevede Waltz tarafından ortaya atılan neorealist yaklaşım çerçevesinde iki ülkenin birbirine yönelik dış politikasının güvenlik öncelikli bir nitelik kazanıp kazanmadığı; eğer kazandıysa bunun neorealist teorisinin güvenlik olgusuna yönelik varsayımlarına uygun olup olmadığı analiz edilmiştir.

Çalışmada 'Arap Baharı' olarak adlandırılan halk hareketlerinin başlamasıyla, gelişen süreçte iki ülke ilişkilerinin hangi yönde etkilendiği, ciddi görüş farklılıklarının ne tür rekabet ortamı ve biçimlerini ortaya çıkardığı incelenmiştir. Çalışmanın savları arasında iki ülke ilişkilerinin Arap Baharı süreci sonrasında özellikle Suriye kriziyle birlikte güvenlik eksenli rekabet temelinde geliştiğidir. Arap Baharı sonrası Türk-İran ilişkilerinin incelenmesindeki temel amaç; bölgede meydana gelen gelişmelerin, dış ilişkilerdeki tutum ve davranışların özellikle güvenlik odaklı olduğunu göstermektir. Türkiye-İran ilişkilerinin son dönemde farklı güvenlik kaygıları çerçevesinde gelişen dış politikalarını ortaya koyarak her iki ülkenin de bölgesel etkinliklerini arttırma amacında olduğu açıklanmaktadır. Orta Doğu coğrafyasında bölgesel güç olarak görülen Türkiye ve İran'ın Arap Baharı sonrası bozulan güç dengelerinden etkilenecek

ikili ilişkilerde çeşitli kırılmalar yaşadığı ancak ortak tehditlere karşı iş birliği imkanların da olduğu görülmektedir.

Bu bağlamda birinci bölümde Türkiye-İran ilişkilerini analiz edebilecek temel kavramsal çerçeve oluşturulmuştur. Bölümde önce Realizm ve Neorealizmin tanımı yapılarak özellikleri açıklanmış; özellikle neorealizmin vurguladığı güvenlik unsurunun nasıl kavramsallaştırıldığı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. İki ülkenin dış politikaları konusunda izlediği stratejiyi açıklamak için kavramsal temel oluşturulmuştur.

İkinci bölümde ise İran devrimi sonrasında iki ülke ilişkileri, siyasi ve bölgesel alanda yaşanan gelişmelerin ilişkilere etkisi, devrim sonrası Türkiye-İran ilişkilerinin ne şekilde seyrettiği tarihsel boyutta açıklanmaya çalışılmıştır. Anlatımda genel itibarıyla kronolojik bir sıra takip edilerek iki ülke ilişkileri lider odaklı olarak ekonomik, sosyal ve siyasi boyutlarıyla değerlendirilmiştir.

Üçüncü ve son bölümde Arap Baharı sürecinde iki ülke politikaları, Suriye Krizi, Karabağ Savaşı, İsrail faktörü ve Türk-İran ilişkilerinde iş birliği ya da gerilime neden olan konular neorealizm temelinde açıklanmaya çalışılmıştır. Arap Baharının Suriye'yi etkilemesiyle birlikte birçok küresel ve bölgesel aktörün konuya dahil olması çeşitli fırsat ve tehditleri beraberinde getirmiştir. Bu durum bölgenin iki önemli gücü Türkiye ve İran'ı kutuplaştırmış ve dış politikalarını yeniden değerlendirmeye itmiştir. Bu sebeple çalışmada Arap Baharı sonrası iki ülke ilişkilerinin en iyi neorealist teori aracılığıyla açıklanacağı düşünülmüş ve çalışmanın son bölümünde Arap Baharı sürecinin başladığı tarih 2012'den 2022 tarihine kadarki süreç bu perspektiften değerlendirilmiştir.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan literatür taraması kullanılarak ulusal ve uluslararası kitap, makale, dergi, rapor, güvenilir internet kaynakları, resmi devlet siteleri, haber kaynakları ve tez çalışmaları birincil ve ikincil kaynaklar kullanılarak detaylı şekilde incelenmiştir. Bu kapsamda konuyla alakalı yazılan Türkçe ve İngilizce çalışmalardan yararlanılmıştır. Literatür taraması yapılırken Farsça bilinmemesi sebebiyle Farsça kaynakların incelenememiş olması bu çalışmanın sınırlılığını oluşturmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

Bu bölümde, çalışmanın ele alınacağı kuramsal çerçeve belirlenmeye çalışılacaktır. Devletlerin uluslararası politik davranışlarını anlayabilmek ve açıklayabilmek kuramlarla mümkündür. Neorealizm teorisi, politik süreçleri ve dış politika yaklaşımlarını açıklamak için başvurulan yöntemlerden biridir. Uluslararası ilişkilerde sistemin ve devletlerarası ilişkilerin işleyişini açıklamaya çalışmaktadır. Waltz, 1970 yılında kaleme aldığı “*Theory of International Politics*” ile neorealizmin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Güvenlik, çıkar ve güç unsurlarına yaptığı vurguyla bilinen neorealizm, sistemin yapısını ve güç dağılımını temel analiz unsuru olarak ele alır. Bu bölümde ele alınan çalışmanın kuramsal açıdan anlaşılabilirliğini arttırmak adına realizm ve neorealizmin temel kavramları ve özellikleri üzerinde durularak detaylı bir biçimde incelenecektir.

1.1. Uluslararası İlişkilerde Realizm Kavramı ve Gelişimi

Bir bilim dalında inceleme yapabilmek, olaylar ve olgular arasındaki ilişkileri anlamlandırabilmek ve analiz edebilmek için teorilere ihtiyaç duyulmaktadır. Dünyayı gözlemleyebilmek ve anlayabilmek adına doğa bilimlerinde teorilere başvurulduğu gibi devlet, savaş, barış gibi kavramların anlaşılabilmesi, olguların geliştirilebilmesi ve düzenin sağlanabilmesi için uluslararası ilişkiler alanında da teorilere ihtiyaç duyulmaktadır. Teoriler temelde olgular arasındaki ilişkileri açıklamak için gerekli olsa da aynı zamanda ilişkilerin geleceğini öngörmemizi de sağlar (Arı, 2008: 15). Teorilerin geliştirilmesinde yöntemsel ve kavramsal çerçeveye bağlı olarak öncelikle kuramsal yaklaşımların oluşturulması gerekmektedir. Kuram, devletin ve toplumsal sınıfların gelişiminin anlaşılmasına bağlı olarak dünya düzeninin anlaşılmasına da yardımcı olur (Kurubaş. Özdemir ve Aydın, 2009: 40-41).

Teoriler, ilişkilerin gerçekleştirilmesine bağlı olarak devletten devlete, bölgeden bölgeye göre farklılık göstermektedir. Örneğin Orta Doğu bölgesinde kuramların eksikliği, ülkelerin birbirleriyle olan ilişkisinde normatif çerçevenin olmaması ve siyasetin Machiavelyen doğası sebebiyle genellikle bölgenin en iyi neorealist ve realist paradigmlar aracılığıyla açıklanabileceği düşünülmektedir (Kolsuz, 2012: 46).

Uluslararası siyaseti anlayabilmek ve belli bir çerçeveye oturtabilmek için Uluslararası İlişkiler disiplinde teoriler oldukça önemlidir. Uluslararası İlişkiler, teoriler ışığında elde ettiği bilgileri bütünleştirerek devletleri, devletler arasındaki farklı siyasal, ekonomik yapıları, farklı kültürleri ve etkileşimleri yani olgu ve olayları analiz eder. Uluslararası İlişkiler, 1919 yılında Abersystwyth Üniversitesi'nde Uluslararası politika kürsüsünün kurulması ve akademik olarak varlığını kabul ettirmesiyle beraber gelişimini kuramsal tartışmalar aracılığıyla sürdürmüştür. Büyük tartışmalar olarak belirtilen disiplin içindeki üç tartışmadan birincisi iki savaş arası dönemde ortaya çıkan idealizm/realizm tartışması olmuştur. Bu iki teori özellikle 1930 ve 1940'lı yıllarda uluslararası ilişkilere damga vurmuş ve önemli analizler gerçekleştirmiştir. İkinci büyük tartışma ise 1960'larda disiplinin yöntemine ilişkin olarak ortaya çıkan gelenekselcilik/davranışsalcılık tartışmasıdır. 60'lardan sonra disiplin içinde pozitivizm tartışması ağırlık kazanmaya başlamış ve 80'lerden günümüze kadar olan süreçte pozitivistler ile post-pozitivistler arasında teorik bakış açısı geliştirilmeye yönelik tartışmalar gerçekleşmiştir (Lapid, 1989: 239).

Realizm uluslararası ilişkiler disiplinde önemli bir teori olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaman içinde dünya düzeninin değişmesi yeni türevlerinin doğmasına sebep olmuştur. Neorealizm bu ihtiyacın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Neorealizmin daha iyi anlaşılabilmesi için klasik realizm teorisini ve düşünsel arka planını kapsamlı şekilde ele almak gerekmektedir.

Uluslararası ilişkilerde, 1930'lu yılların sonundan itibaren önemli tartışmalara sebep olan, 1980'lerin ortasında öneminin yitirildiği iddia edilen ve en etkili teorilerden biri olarak realizm görülmektedir. Birinci dünya savaşıyla birlikte idealizm teorisi ortaya atılmış ve savaşların yıkıcı etkisi azaltılmaya çalışılmıştır (Aydın, 2004: 34). Ancak idealizmin İkinci Dünya Savaşı'nı önleyememesi ve yol açtığı yeni yıkımla yerini realizme bırakmıştır.

Realizm teorisinin 1940'larda ortaya çıktığı savunulsa da teorisyenler realizm düşüncesinin oldukça eskiye dayandığını belirtmektedir. Milattan öncesine kadar uzanan eski tarihlerde yaşamış tarih ve siyaset felsefesi konularında çalışmış ünlü düşünürlerin bu alana öncülük ettiği görülmektedir (Balcı ve Kardaş, 2014: 120). Bu

kapsamda akla gelen ilk isim Sun Tzu'dur. Sonraki tarihlerde Thucydides, Machiavelli, Hobbes, Clausewitz gibi düşünürlerde realizm düşüncesinin şekillenmesine yönelik temel kaynakları oluşturmuştur. Bu düşünsel temellere dayanarak Avrupalı ve ABD'li bilim adamları realizm akımını geliştirilmesini sağlamış ve uluslararası ilişkilerin temel teorilerinden biri haline getirmişlerdir (Ateş, 2009: 12). Özellikle 20. yüzyılda milliyetçiliğin ve saldırgan politikaların yayılmasıyla ortaya çıkan savaşların sistemde meydana getirdiği yıkıma tepki olarak ortaya çıkmıştır.

Realizm düşüncesinin temellerini atan önemli isimlerden biri olan Thucydides; Peloponez Savaşları Tarihi eserinde, MÖ. 431-404 yılları arasında devam eden Atina ve Sparta savaşlarını detaylı bir şekilde açıklamaktadır (Thucydides, 2017). Thucydides, çıkarlar söz konusu olduğunda karşı karşıya gelen bu iki rakip gücün savaşmasının asıl sebebini realizmin temel ilkelerinden biri olan güvenlik ikilemiyle açıklar. Eserde, Sparta'nın Atina'ya savaş açmasının asıl nedeni; Sparta'nın giderek güçlenmesi ve Atina'nın güvenliğini tehlikeye sokmasıdır (Walling, 2013: 47-49). İki ülke arasında çelişen politik hedefler ve stratejiler bir mücadele alanı oluşturmuştur. Yunan şehir devletleri arasındaki sürekli devam eden savaş tehdidi ve egemen bir üst otoritenin olmaması klasik realizmin temel kavramlarından biri olan anarşiyi yani kaotik düzeni vurgulamaktadır (Kavıracı, 2020: 120).

Realizm düşüncesinin şekillenmesinde önemli kavramlardan biri Thomas Hobbes'un "Doğa Hali" teorisidir. Hobbes'un "Doğa Hali" kavramı üstün bir siyasi otoritenin bulunmadığını ve insanların bir arada yaşamak zorunda olduğu toplumu ifade etmektedir. Ona göre, doğa haline göre insanlar doğuştan kötü yaratılmış, bencil ve çıkarıcı canlılardır. İnsanlar doğasında bulunan 'rekabet', 'güvensizlik' ve 'şeref' kavramları çatışmaları doğurmaktadır. Sürekli rekabet ve çatışma içinde bulunan insanlar bu kaos ortamına son vermek için kendi iradelerini bir kenara bırakıp egemenliklerini ve güçlerini üst irade olan Leviathan'a devrederler. Leviathan'ın halka karşı en önemli sorumluluğu güvenliği sağlamaktır. Hobbes'a göre devlet güvenliği bireylerin güvenliğinden üstündür (Hobbes, 2016: 20-22). Çünkü devletin güvende olması halkın da güvende olmasını sağlar. Hobbes, devletler arasındaki ilişkileri

bireyler arasındaki doğa hali kavramına atıfta bulunarak açıklamaktadır. Devletler de insanlar gibi güç ve çıkar mücadelesi içindedir.

Uluslararası İlişkiler alanında önemli düşünürlerden biri olan Machiavelli realist paradigmaya önemli katkı yapmış diplomat ve devlet adamlarından biridir. Machiavelli devletin hayatta kalması ve varlığını devam ettirmesini diğer tüm faktörlerden üstün görmektedir. Bu söylem ulusal çıkara bağlı olarak realizm düşüncesini temel alır. Machiavelli, Thucydides gibi devletin ve devlet adamlarının uluslararası siyasetin gereklerine göre hareket edeceğini belirterek (Arı, 2008: 180), egemenlik vurgusunda bulunmaktadır. Devletin korunması, prensin tek amacıdır. Prens; devlet yönetiminde düşmanları etkisiz hale getirmek, güç ve hile ile zafer kazanmak, askerden itaat görmek ve diplomasiyi kullanarak dostlar edinmelidir (Machiavelli, 2010: 53-55). Machiavelli, Hobbes gibi uluslararası sistemin anarşik yapısını vurgulayarak prensin önceliğinin devleti iç ve dış her türlü tehdide karşı korumak olduğunu belirtir (Leung, 2000: 4). Machiavelli'ye göre yöneten kişinin egemenliği koruması esastır. Buna bağlı olarak devletin önceliği sebebiyle prens bazı erdemleri askıya alabilir. Realizmin vurguladığı gibi egemenliği sağlamak için güç önceliklidir ve egemen olmak için her şey mubahtır.

Thucydides, Hobbes, Machiavelli realist geleneğin 1919 sonrası ortaya çıkmasını sağlayan fikirleri oluşturmuştur. Uluslararası İlişkilerde realizmin temsilcilerine bakıldığında Edward Hallet Carr, Robert Gilpin, John Herz, Raymond Aron, Nicholas Skypman, Samuel Huntington, Hans Morgenthau, George Kennan gibi isimler bulunmaktadır. Realizmin Uluslararası İlişkiler disiplini içerisinde temellerini atan ve klasik realizm okumalarının öncüsü olan kişi tarihçi ve diplomat Edward Hallett Carr olmuştur. Carr, idealizmi “ütopya” olarak değerlendirerek eleştirmiş ve kendi yaklaşımını “gerçeklik” olarak adlandırmıştır. Bu iki kuramsal yaklaşımın arasında bir tartışma olduğunu öne sürerek realizmin önemini vurgulamıştır. Carr, devletlerin insan doğasından kaynaklanan çelişkilerle inşa edildiğini ve Hobbes'ın doğa hali yaklaşımına vurgu yaparak sistemin anarşik yapıda olduğunu belirtmiştir. Carr'a göre Uluslararası İlişkilerde iki çeşit aktör bulunmaktadır: sahipler (*haves*) ve sahip olmayanlar (*have-nots*). Sahipler olarak adlandırdığı yapıda devletler; mevcut statükoyu korumaya çalışan ve küresel politikayı yönetip yönlendirebilen güçtedir.

Sahip olmayanlar ise merkezde olmayan, askeri ve ekonomik yönden diğer devletlere göre zayıf olan ve mevcut düzene karşı olan devletlerdir. Carr'a göre bu iki çeşit aktör arasında çatışma kaçınılmazdır (Carr, 1939: 75-79). Carr, Uluslararası İlişkileri bu aktör tanımları çerçevesinde inceleyerek uluslararası politikanın çıkar odaklı ve güç politikasına dayanan temellerini vurgulamıştır.

Realizmin önemli temsilcilerinden biri de Morgenthau olmuştur. Morgenthau güç kavramını realist paradigmanın merkezi konumu haline getirmiştir. Morgenthau, uluslararası siyasetin güç mücadelesinden oluştuğunu ve yürütülen politikaların temel amacının güç kazanmak olduğunu ileri sürmüştür (Morgenthau, 1997: 31-32). Yöneticilerinde ulusal çıkar merkezli hareket etmesi gerektiğini belirterek güç ekseninde en rasyonel olanı seçmeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Güç, sadece askeri üstünlüğü ifade etmemektedir. Ancak askeri ve siyasi gücü birbirinden ayırır da bir ülkenin gücünün en önemli göstergesi olarak askeri gücü temel alır (Morgenthau, 1997: 90-92). Devletlerin dış politika askeri güçlerini arttırmaları ve diğerlerini egemenliği altına almak istemeleri savaş ve çatışmayı sürekli hale getirir. Bu bağlamda Morgenthau'nun öncülük ettiği realizm teorisine göre devletlerin güç ve çıkar mücadelesi savaşların ve çatışmaların temel analiz noktasını oluşturmaktadır (Donnelly, 2017: 55). Morgenthau, "*Politics Among Nations*" adlı çalışmasında realist teorinin temel özelliklerini açıklamıştır. Altı temel ilke altında incelediği realizmin temel özellikleri şunlardır (Feng ve Ruizhuang, 2006: 109; Morgenthau, 1997: 3-20):

- 1) İnsan doğası doğuştan kötü, çıkarıcı ve bencildir. Devletlerde kaynağını insanlardan aldığı için doğası gereği kötüdür. Uluslararası siyaset insan doğasında bulunan objektiflere göre yönetilmektedir.
- 2) Devletler güç merkezli çıkarlara göre davranmaktadır. Bir devletin güçlü olmasını sağlayan en önemli unsurda askeri güçtür. Çıkar kavramı uluslararası politikanın merkezini oluşturmaktadır.
- 3) Çıkar, siyasetin özünü oluşturmakta ve devletler her zaman çıkarları doğrultusunda güç kazanma peşine düşmektedir. Çıkar kavramı zaman ve mekân fark etmeksizin her devlet için geçerli bir etkidir.

- 4) Başarılı politika ve ahlak arasında bir gerilim mevcuttur. Realizm, ahlakın önemini fark etmekle birlikte devletin çıkarlarının asıl olduğunu vurgulamaktadır.
- 5) Realizm, belli bir devletin ahlaki hareket edip etmediğini anlayabilmek adına evrensel ahlak yasalarının ölçüt olarak alınmasını kabul etmemektedir.
- 6) Siyasal alan diğer disiplinler gibi kendi başına ve bağımsız bir disiplindir. Analiz birimi ulus devlet, inceleme araçları ise güç merkezli ulusal çıkardır.

Morgenthau bu altı ilkedен yola çıkarak belli varsayımlar temelinde realizm teorisinin gelişimini sağlamıştır. Morgenthau altı ilkesinden hareketli ‘güç’, ‘rasyonalite’ ve ‘güç dengesi’ kavramları üzerinden realizmi tanımlamaktadır. Öne sürdüğü realizm tanımlaması Hobbes ve diğer düşünürler gibi insan doğasının olumsuz karakterini devletler üzerinden okumaktadır.

İkinci Dünya Savaşı zamanında ve özellikle Soğuk Savaş’ın ilk yıllarında önemli eserler kaleme alan politik realistler bugünün ‘klasik realistleri’ olarak adlandırılır (Freyberg ve Inan, 2003: 67). Klasik realizmde öne çıkan isimlerin birbirlerinden farklı tanımlamaları olsa da üzerinde hemfikir olduğu kavramlar bulunmaktadır. Bunlar klasik realizmin temel unsurları olarak bilinen; devlet ve ulusal çıkar, anarşi, güç, güç dengesi ve güvenlik ikilemidir.

1.1.1. Realizmin Özellikleri ve Kavramları

İdealizme tepki olarak doğan realizm, Uluslararası İlişkiler disiplini içinde en önemli teorilerden biri olmaya devam etmektedir. Uluslararası İlişkileri açıklamak için tek tip teoriden bahsedilemeyeceği gibi teorilerin de kendi içinde farklı görüşler barındırması olağandır. Realizmde, kendi içinde pek çok noktada birbirinden farklılaşır. Genel olarak farklılaşan üç tip realizmden söz edilebilmektedir. Bunlar: *klasik realizm*, *neoklasik realizm* ve *neorealizmdir*. Realist teoriler kendi içinde ayrılımlarına rağmen ortak temel varsayımları bulunmaktadır. Bu bağlamda üç teoride; Uluslararası İlişkilerin doğasının mücadele ve rekabetten oluştuğunu belirterek sistemin anarşik yapısına vurgu yapar. Buna göre sistemde egemen bir devletin olmaması anarşiyi beraberinde getirir. Realizm Uluslararası İlişkilerin temel

aktörü olarak devleti temel alır. Sistemi etkileyen başka aktörlerin varlığından söz edilse de asıl aktör devletlerdir. Uluslararası örgütler, ticari şirketler ve diğer kuruluşlar uluslararası siyasette etkinlik gösterse bile egemen ve bağımsız olmadıkları için ikincil önemde görülür. Bu sebeple ulus-devletler, Uluslararası İlişkilerdeki tek meşru aktördür ve diğer aktörlerin onları kısıtlama durumu yoktur (Gilpin, 2001: 16). Bu bağlamda realizmin devlet tanımlaması iki özellik üzerine temellendirilmiştir: uluslararası sistemde tek egemen aktör devlettir ve devletler bütüncül ve rasyonel hareket eder (Balcı, 2014: 120-125). Temel aktör olan devletin önceliği de anarşik ortamda hayatta kalmak ve çıkarlarını korumaktır (Gözen, 2018: 159-160). Üç realizm türü de bunun gerçekleştirilebilmesi için gereken temel aracın güç olduğunu vurgular. Güç, güvenlik, çıkar ve sistemin anarşik yapısı realist teorinin temel yapıtaşlarıdır.

Realizm, insan doğasının kötü, bencil ve çıkarıcı olduğunu savunur. İnsan doğasından kaynaklanan bu güvensizlik durumunu ortadan kaldıracak olan tek kurum devlettir. Ancak insan doğasından tamamen uzaklaşmak mümkün değildir. Uluslararası sistemde de bu bencil ve güvensizlik ortamı hakimdir (Aydın, 2004: 38). İnsanlar kendi güvenliklerini temin edebilmek için üst otorite olarak devlete yetki vermiştir. Ancak devletlerin uluslararası ortamda güvenliklerini temin edebilecek bir üst otorite yoktur. Bu nedenle uluslararası ilişkiler, güvensizlik ortamının ve anarşik yapının hâkim olduğu bir yerdir (Sorensen-Jackson, 2013: 66). Devletler bu anarşik ortamda hayatta kalmak ve ulusal çıkarlarını koruyabilmek için kendileri için güvenlik ve güç kapasitelerine ulaşmaları gerekmektedir.

Realistler, doğa durumunun hüküm sürdüğü uluslararası ilişkilerin özünü güç mücadelesi olarak görmektedir. Kendi çıkarlarını korumak ve sistem içinde varlığını devam ettirmek isteyen devlet bunu ancak kendi gücüne güvenerek yapabilir. Bu kendine güvenme anlamına gelen ilke, kendine yardım (*self-help*) ilkesidir (Waltz, 1979: 111). Realist teori uluslararası ilişkiler teorileriyle kıyaslandığında, güç olgusuna en fazla önem veren yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır (Baldwin, 2003: 5). Realistlerin güç üzerinde farklı tanımlamaları bulunmasına rağmen genel olarak güç; bir aktörün başka bir aktöre aksi taktirde yaptıramayacağı bir şeyi yaptırabilme yeteneği olarak açıklanabilmektedir. Bir aktör başka bir aktöre istediklerini yaptırdığı sürece güçlü görülmektedir (Goldstein ve Pevehouse, 2015: 86-87). Güç, diğer

aktörlerin kararlarını ve eylemlerini doğrudan etkileyebilme potansiyeli olarak da tanımlanır (Sönmezoğlu, 1996: 203). Bu bağlamda realizm uluslararası politikayı bir güç mücadelesi olarak ele alır ve aktörlerin dış politikadaki temel hedefinin güç elde etmek olduğunu belirtir.

Realistler devlet politikalarını *high politics* ve *low politics* olarak ayırmaktadır. Yüksek politika ve alçak politika ayrımına giden realistler, güç, çıkar ve güvenlik gibi konulara daha çok önem verdikleri için bununla ilgili konulara '*high politics*' (yüksek politika) ve sosyal, ekonomik, kültürel, çevre, sağlık gibi konuları ise '*low politics*' (alçak politika) olarak tanımlamaktadır (Arı, 2008: 110). Askeri hazırlık, savunma, güvenlikle alakalı olan konular birincil öneme sahip konulardır ve devletler önceliklerini her zaman güvenlikle ilgili olan birincil derecedeki konulara vermelidir.

Realizm uluslararası ilişkilerdeki belirleyici unsurun devletler olduğunu varsaymaktadır. Devletin gücünü temel alan realizme göre devletler güç elde ederek diğer uluslar üzerinde etki oluşturmaya çalışmalıdır. Güç, daha fazla kudret elde etmek ve elde edilenin de etkin kullanılmasını sağlayabilmek için bir vasıta olarak görülmektedir (Arıboğan, 1997: 20). Realist teoriye göre devletler, uluslararası politikada hiç duraksamadan güç sağlayabilmek için yeni yöntemler geliştirmelidir (Toynbee, 1997: 136-137). Özellikle askeri güç, devletlerin anarşik ortamda hayatta kalabilmeleri için en temel faktör olarak görülmektedir. Balcı'ya göre: askeri gücün temel motivasyon kaynağı olmasının sebebi sistemde egemen üst bir otoritenin bulunmaması ve bu sebeple devletlerin sadece kendilerine güvenecek olmalarından kaynaklanmaktadır. Hayatta kalmak isteyen devletler askeri güçlerini geliştirmek zorundadır (Balcı, 2014: 126). Bu sebeple devletlerin dış politikasını yönlendiren itici güç devletin bekasını ve güvenliğini sağlamaktır.

Realistler dış politikayı, devletlerin ulusal çıkarlarını arttırma ve korumaya yönelik karar alma süreçlerinin bütünü olarak değerlendirmektedir. Realizm açısından çıkar kavramı, politikanın özünü oluşturur. Liderler, ülke çıkarlarını temel alarak en iyi rasyonel kararı vermelidir. Bunu yaparken herhangi bir ahlaki sorumluluğa ya da hukuki sorumluluğa bağlı kalmaları önemli değildir. Yani ülke çıkarları ahlaki formların üzerinde görülmektedir. Morgenthau'ya göre ahlaki boyuttaki politik

idealler anlamsızdır, önemli olan devlet için en rasyonel ve makul olanı seçmektir (Morgenthau, 1997: 12-20). Bu bağlamda realizm, ülke güvenliği ve çıkarları söz konusu olduğunda etik kuralların ihlal edileceğini ve önemsiz olduğunu belirtir. Realizm liderler ve onların hareketleri üzerinde de durmaz. Çünkü liderler devletin hayatta kalmasını sağlama amacına hizmet eden birer araçtır (Roskin ve Berry, 2012: 49-50). Bu nedenle liderlerin ahlaki olup olmaması ve sergiledikleri davranışlar önemli değildir.

Aron; uluslararası sistemi karşılıklı ilişkilerin yürütüldüğü ve savaşa katılmaya meyilli olan siyasi birlikler olarak tanımlamaktadır (Aron, 1962: 105). Realistlere göre uluslararası sistem anarşiktir ve devletler üzerinde üst otorite olacak herhangi bir egemen devlet yoktur. Anarşi kavramı üst egemen bir otoritenin olmamasından kaynaklı ortaya çıkan kaos ya da düzensizliği ifade eder. Bu da devletleri hayatta kalabilmek için çıkarları doğrultusunda hareket etmeye yönlendirir. Uluslararası politikada çıkar kavramını merkezi konuma alan realizme göre; sistemin anarşik doğası, ulusal çıkarların savunulması ile devlet güvenliğinin sağlanmasını iç içe geçirmiştir (Efegil ve Erol, 2012: 56). Realistler anarşik ortamda devletler için en önemli sorunun güvenlik olduğunu belirtir. Devletlerin güvenliğini sağlaması doğrudan güç ile ilişkili olduğundan ulusal çıkar güçle özdeşleştirilmiştir (Ateş, 2009: 18). Kissenger, *Diplomasi* adlı eserinde devletler arasındaki ilişkileri “güç hesapları ve ulusal çıkar üzerine dayanan dış politika” olarak tanımlamaktadır (2000: 150). Devletler kendi güçleri oranında dış politikalarını belirlemekte ve sürekli güç kapasitelerini arttırmayı hedeflemektedir. Bu da her devletin öncelikli olarak kendi güvenliğini sağlayacak politikalar üretmesi anlamına gelir.

Realizm, devletlerin yaptıkları her şeyin güç birikimi adına olduğunu (Al-Rodhan, 2007:21) varsaymaktadır. Thucydides, Machiavelli, Hobbes, Morgenthau gibi realizmin düşünürleri uluslararası ilişkilerin aslında bir güç mücadelesi olduğunu ve devletlerin asıl amacının ne olursa olsun güç elde etme ve gücü koruma hedefi içinde olduğu görüşünü paylaşmaktadır (Aydın, 2004: 40). Devletlerin güç elde etme yarışı içinde olması devletlerarası rekabet, kriz, çatışma ve savaşları sürekli hale getirir.

Realistler gücü farklı boyutlarıyla sınıflandırma yoluna gitmiştir. Güç, askeri ve askeri olmayan unsurlar olarak ikiye ayrılır. Realizmin temel aldığı güç askeri güçtür. Ancak Morgenthau ve Carr gibi düşünürler gücün farklı boyutlarını da tanımlamaktadır. Morgenthau askeri gücün başat güç olduğunu vurgulayarak gücün çok boyutlu yapısına dikkat çeker. Askeri güçten sonra gelen coğrafya, nüfus, doğal kaynaklar, sanayi gibi gücün maddi unsurları da devletler için önemlidir. Morgenthau aynı zamanda gücün caydırıcı özelliği üzerinde de durur. Ona göre devletler anarşik sistemde ulusal çıkarlarını koruyabilmek için rakip aktörün saldırılarını caydırmalıdır. Bunu yapabilmek için güç bir araç olarak kullanılmalıdır. Realizmin önemli isimlerinden Carr'da askeri gücün önemli olmasının sebebinin son çare olarak kullanılmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Askeri gücün kullanılması diğer caydırıcılık yöntemlerinin başarısız olmasından kaynaklanmaktadır (Özdemir, 2008: 127-128).

Realizme göre devletlerin bu askeri gücü maksimize etme çabaları güvenlik ikilemine sebep olur. Güvenlik ikilemi; uluslararası sistemde anarşiyi daha çok hissedilebilir duruma getiren bir güç maksimizasyonu döngüsü oluşturmaktadır. Bu döngünün doğmasının sebebi yine insan doğasından kaynaklanır. Morgenthau'ya göre bir insanın güç arzusu son insanın kendi hakimiyeti altına girmesi ya da kendini tanrı gibi hissedebildiği zaman tatmin olacaktır (Morgenthau, 1997: 165). İnsan doğasından kaynaklanan bu tatmin olmama duygusu aynı şekilde devletler içinde geçerlidir. Bir devlet ancak diğer tüm devletleri egemenliği altına alır ve küresel hegemon haline gelirse tatmin olabilir (Ertoyl, 2019: 6). Bunun mümkün olmaması ve devletlerin kendi güvenlikleri için güçlenmeye devam etme arzusu devletleri bu güvenlik ikilemi içine sürüklemektedir. Realistler çözilemeyen bu güvenlik ikilemini uluslararası sistemde anarşinin olumsuz bir sonucu olarak görmektedir (Pevehouse ve Goldstein, 2015: 45). Bu güvensizlik ortamında devletlerin barışa gidebilmesi mümkün değildir.

Realizme göre bu düzensizlik ortamında en istikrarlı sistem çok kutuplu sistemdir (Gulick, 1955: 8-9). Çok kutuplu sistemde devletlerin hareket alanı geniştir. Tehdit algıladıklarında bir başka devletle ittifak kurabilir ve diğerini dengelemeye çalışır. Bu dengeleme içinde bir devlet diğerlerinden biraz daha güçlüdür. Morgenthau bu devleti '*tutucu devlet*' olarak tanımlar (Morgenthau, 1997: 143). Tutucu devlet güçlü ve

güçsüz iki devletin mücadelesinde güçsüzün tarafında durarak güçlüyü dengeler (Yiğit, 2010: 771). Böylece sistem ayakta kalır ve dengeli bir konumda devam eder.

Realizm, uluslararası ilişkiler disiplininde her dönem etkili olmuş önemli bir teori olarak karşımıza çıkmaktadır. Realizm ortaya çıktığı günden bugüne değişimlere ayak uydurmaya çalışmış ve dönüşümler geçirmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle şekillenen realizm, günümüzde uluslararası ilişkileri açıklamaya devam ederken pek çok yönden de eleştirilmektedir. Bu eleştiriler neticesinde neorealizmin ortaya çıkmış ve realizme yönelik yeni bir bakış açısı sunmaya çalışmıştır.

1.2. Uluslararası İlişkilerde Neo-Realizm Kavramı ve Gelişimi

Devletlerin davranışlarının belirlenmesinde öncelikli olarak yapıya vurgu yapması sebebiyle “yapısal realizm” olarak da adlandırılan neorealizm ilk kez Kenneth Waltz tarafından ortaya atılmıştır. Waltz, 1970 yılında yayınladığı “*Theory of International Politics*” adlı eserinde realizme yeni bir bakış açısı getirerek neoliberalizmin kuruculuğunu üstlenmiştir. 1970’lerde ortaya çıkan petrol ambargosu ve Vietnam savaşı gibi küresel etkileri olan olayların yaşanması realizmin eleştirilmesine sebep olmuştu. Aydın’a göre özellikle Vietnam Savaşı ile askeri gücün her zaman sonucun belirleyeni olmadığı görülmüş ve realizmin sorgulanmasına sebep olmuştur (Aydın, 2004: 47). Bu dönemde Soğuk Savaş’ın etkisiyle hem Batı bloğu hem de Doğu bloğu arasında büyük gerilimler gözlenmekteydi (Serdar, 2015: 15). Ekonomik ve siyasi sorunların arttığı bu dönemde hâkim teorik anlayışın realizm olması bazı sorgulamaları beraberinde getirmiş ve sistemde meydana gelen değişimler uluslararası teorilerinde dönüşmesine sebep olmuştur.

Waltz, yaşanan gelişmeleri dikkate alarak realizmin özelliklerinin çoğunu reddetmeden belli kavramları değişen koşullara göre tekrar açıklamıştır. Devletin hayatta kalma mücadelesi ve kendini koruma kavramlarına yönelik vurgu değişmemiş ancak uluslararası politikaya yönelik açıklamalar farklı düzeylerde ele alınmıştır. Bu bağlamda Waltz, uluslararası sistemde gücün dağılımında bir eşitsizlik olduğunu belirterek ulusal çıkarlarda devletlerarası ilişkilerin önemini vurgulamıştır (Aydın, 1996: 100). Waltz, Uluslararası sorunların ve çatışmaların kaynağını daha çok sistem

düzeyine çekerek devletlerarası ilişkileri sistemin anarşik yapısıyla açıklamaya çalışmıştır.

Waltz'a göre neorealizmin temel özellikleri: uluslararası politika teorisi geliştirmek, sistem düzeyini birey ve devlet düzeyinden ayırmak, klasik realizmin vurguladığı içeriden-dışarıya yapılan analizlerin eksikliklerini vurgulamak, sistemik değişimler ile birimlerin değişimleri arasındaki ilişkiyi açıklamak, teorilerin açıklanması, geliştirilmesi, ispatlanması ve pratiğe uygulanabilmesine dair yeni yöntemler geliştirmektir (Waltz, 2008: 37).

Waltz tarafından “*Yapısal realizm*” (Structural Realism) olarak adlandırılan neorealist görüşe göre uluslararası ilişkilerin anarşik yapısına bağlı olarak öncelik, güvenliğin sağlanmasıdır. Devlet ilk olarak hayatta kalma amacını gerçekleştirecek sonra eşitlik, çıkar ve güç mücadelesi içine girebilecektir (Waltz, 1979: 126). Realizm tarafından güç insan doğasının kötü ve bencil özellikleriyle açıklanırken neorealizm temel etkenin uluslararası sistemden kaynaklandığını varsaymaktadır (Kökyay, 2020: 2508). Waltz, güç mücadelesini sistemin özelliğine bağlamakta ve uluslararası ilişkileri belirleyen en önemli etkenin sistemin yapısı olduğunu varsayar. Güç, caydırıcılıktan ziyade güvenliğin sağlanması konusunda bir araç olarak görülmektedir. Waltz'a göre gücün önemi onun dağılımı ve sisteme karakteristik özelliğini vermesi ile ilgilidir. Bir otoritenin mevcut olmadığı anarşik ortamda güvenliği sağlayabilmek için her devletin önceliği kendi kapasitesini maksimuma çıkarmak olmalıdır (Balcı ve Kardaş, 2014: 122-123).

Waltz, uluslararası sistemi “*bir siyasi yapı ve etkileşim içinde olan öğelerden yani sistemdeki devletlerden oluşan bütüncül bir yapı*” olarak tanımlamaktadır (Waltz, 1986: 70). Neorealizm, klasik realizmden farklı olarak sadece devletlerin sistem içindeki rolüne odaklanmaz aynı zamanda ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal etkileri de göz önünde bulundur. Özellikle 1973'te yaşanan Arap-İsrail savaşlarının neden olduğu petrol kriz krizi, Sovyetlerin sadece askeri gücü temel alan politikaları neorealistlerin klasik realizmden farklı olarak ekonomik güvenliğe de önem vermelerini sağlamıştır (Sandıklı ve Emeklier, 2011: 11). Özellikle ABD'nin askeri

gücündeki belirgin farklılığa rağmen Vietnam savaşında kesin bir sonuca ulaşamaması salt askeri güce olan vurguyu azaltmıştır.

Waltz, uluslararası sistemin anarşik yapısına dikkat çeker. Sistemde az sayıda ve nadiren değişen önemli devletler bulunmaktadır. Bu devletler daima yarış hali içindedir (Waltz ve Qoester, 1982: 73). Merkezi üst bir otoritenin olmaması anarşinin kaynağını oluşturmaktadır. Bu anarşik ortamda devletler kendi inşa ettikleri araçlara bağımlıdır (Waltz, 1986: 90-109). Sistemin anarşik yapısına yapılan bu vurgu, devletlerin birbirlerini korku kaynağı olarak görmesine dayanmaktadır. Devletler anarşik ortamda kimseye güvenemeyeceklerinden varlıklarını devam ettirebilmek için oluşturdukları araçlara bağlanmak zorundadır. Neorealizmin anarşi kavramına yüklediği anlam kaos ortamı ya da hukukun çiğnenmesi değil; üstün zorlayıcı bir otoritenin bulunmamasıdır (Karabulut, 2011: 61-62). Merkezi siyasal bir otoritenin olmaması egemen devletlerin ilişkilerinde anarşiye neden olur. Waltz, alt üst ilişkisine sahip olmayan ve herhangi bir merkezi olmayan uluslararası anarşik sistemdeki her parçanın eşit olduğunu belirtir. Böylece sistemde kimse emir vermeye yetkili değil ve kimse de itaat etmek zorunda değildir. Anarşi hem güç mücadelesine sebep olmakta hem de uluslararası sistemi düzenlemektedir.

Waltz, uluslararası ilişkiler teorilerinin çeşitli şekilde sınıflandırılmasına yönelik kendi tanımını yapmış ve teorileri indirgemeci ya da sistemik oluşlarına göre iki sınıfa ayırmıştır. Buna göre bireysel ve ulusal düzeyde incelemeler gerçekleştirerek uluslararası ilişkileri açıklamaya çalışan teoriler indirgemeci; uluslararası düzeye odaklanan ve incelemeler yapan teoriler ise sistematik teorilerdir (Waltz, 1979: 18). Waltz'a göre en iyi Uluslararası İlişkiler teorisi ise merkezi sisteme ve sistem içindeki değişiklikleri açıklamaya çalışan teorilerdir.

Waltz'un yanı sıra neorealizmin gelişmesine katkı yapan diğer isim John Mearsheimer olmuştur. '*Back to the Future*' adlı çalışmasında Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte geniş çaplı etnik ve milliyetçi çatışmaların yaşanacağını ve çok kutuplu geleneksel güç dengesi politikalarının dönmesinin muhtemel olduğunu ifade etmiştir (Mearsheimer, 1990: 5-7). Waltz ve Mearsheimer uluslararası sistemde savaşın ortaya çıkmasını her zaman olası bir durum olarak görür. Ancak

devletlerarasında her daim iş birliği alanları da mevcuttur. Bu iş birlikleri sınırlı ve yine rekabet mantığına dayanır. Çünkü devletler göreceli kazançlarını önemseyerek tek taraflı kazanma mantığıyla hareket eder. Devletlerin anarşik, güvensiz ve rekabetçi ortamda kazançlarını arttırmaya çalışması iş birliklerini sekteye uğratar. Bu sebeple neorealist yazarlara göre kalıcı barışın sağlanması ve devletlerin rekabet halinde olmadığı bir dünyanın düşünülmesi mümkün değildir.

Waltz ve Mearsheimer'dan farklı olarak Charles Glaser ve Barry Buzan gibi bazı neorealist yazarların devletler arasındaki iş birliğine yönelik bakış açıları daha iyimserdir. Glaser, neorealizmin birçok varsayımını kabul etmekle birlikte rekabet konusunda devletlerin rekabet eğilimini temel bir varsayım olarak kabul etmez. Ona göre devletler güvenliğin sağlanması konusunda rekabet etmek yerine iş birliğini destekleyen politikalar üretirse riskler ve belirsizlikler azalır (Glaser, 1994: 51). Buzan, uluslararası düzende var olan anarşiye rağmen devletlerin iş birliği alanlarını genişletmesinin mümkün olduğunu savunmaktadır. Uluslararası sistemde devletler kendi politikalarını belirlerken diğer devletlerin de çıkarlarını dikkate almalıdır. Çünkü güvenlik konusu devletlerin birbirine bağımlı olduğu bir konudur. Buzan'a göre devletler ulusal güvenlikten ziyade uluslararası güvenliğe önem verdiğinde barışın sürdürülebilmesi daha olasıdır (Buzan, 1983:208). Ancak güvenlik konusu sistemdeki aktörlerin büyüklüğüne, amaçlarına ve hedeflerine göre şekillenmektedir. Bu farklılıklar uluslararası sistemdeki aktörlerin güvenlik algısını da etkilemekte ve iş birliğini zorlaştırmaktadır.

1.2.1. Neorealizmin Özellikleri

Klasik realizme gelen yoğun eleştiriler sonucunda ortaya çıkan neorealizm teorisi uluslararası ilişkileri yapısal olarak açıklamaya çalışmaktadır. Neorealizmin amacı daha ampirik ve sistemik açıklamalar geliştirebilmek için klasik gerçekliği yeniden tanımlamaktır. Yapısal realizm olarak da ifade edilen neorealizm kuramı, uluslararası ilişkileri açıklarken sistemsal yaklaşımları ön plana çıkarır. Neorealizm, devlet merkezli açıklama yapan klasik realizmin geleneğini değiştirmeye çalışarak (Rauch, 2016:56) yeni bir bakış açısı sunmaya çalışmaktadır.

Klasik realizmin üç temel varsayımını neorealizmde de kabul edilir. Bunlar: uluslararası politikada devlet temel aktör olduğu, devletin temel amacının güç elde etmek ve devletin davranışlarının rasyonel olarak açıklanmasının mümkün olmasıdır (Keohane, 1984: 164-165). Neorealizm sistemde asıl belirleyici olan kavramın anarşi olduğunu belirtir. Klasik realizmin varsayımlarından anarşi kavramını kabul etmekle birlikte devletlerin rasyonel karar verme süreçlerinde tek başlarına hareket etmediklerini vurgular. Neorealizme göre devletler karar verme süreçlerinde sistem içinde kendilerinin ve rakiplerinin hareketlerine göre etkileşimde bulunmaktadır. Aktörler sistem içerisinde işgal ettiği konumlar çerçevesinde güvenliğini önceleyerek hareket ederler. Devletlerin güvenlik arayışları sistem üzerindeki pozisyonlarına bağlıdır. Neorealizm yüksek askeri güce sahip olan büyük güçlerin kritik pozisyonları ele geçirerek sisteme hâkim olacağını varsayar (Balcı ve Kardaş, 2014:127). Neorealizm bu varsayımlar çerçevesinde uluslararası ilişkileri yapıya odaklanarak açıklamaya çalışır. Neorealizm için yapı, sistem düzeyindeki sonuçların en temel belirleyicisidir.

Neorealizme göre yapı devletin karakterini belirleyen en önemli etkidir. Yapı, aktörlerin belirli eylemlere girişmesini teşvik eder ve diğerlerini caydırır. Devletlerin amaçlarına ulaşma becerisini başkalarının gücüne göre sınırlar. Waltz'a göre uluslararası sistem, gücün aktörler arasındaki dağılımına göre şekillenir. Bu yapı değiştiğinde aktörler arasındaki etkileşim değişeceği için uluslararası sistemde değişmektedir (Özçelik, 2005: 92). Yani devletin gücü değiştikçe uluslararası yapı ve dünya düzeninin anarşik yapısı da beraberinde değişir. Waltz yapının kısıtlayıcı yönü olduğunu belirtir ve yapıyı devletlerin maruz kaldıkları baskı olarak tanımlar (Waltz, 1979: 71-73). Yapının oluşmasını sağlayan şey ise sistemdeki düzenleyici prensip olarak görülen *anarşidir*.

Yapı, başat aktörlerin gücündeki değişime göre şekillenmektedir. Waltz uluslararası siyasi yapıyı üç temel şekilde açıklamaktadır. İlk olarak uluslararası siyasi sistemin anarşi ve âdem-i merkezîyetçi olduğunu belirtir. Sistemdeki bütün aktörler birbirine eşittir ve aralarında hiyerarşik bir ilişki yoktur. İkinci olarak devletlerin işlevsel farklılıklarının olmadığı ve hepsinin aynı işi yaptığı savıdır. Üçüncü ilkeye göre ise sistemin temel aktörü olan devletlerin kabiliyetlerinin dağılımı uluslararası

yapı içinde değişime yol açar. Yapı sistemdeki aktörleri prensiplere uyup uymamasına göre cezalandırır veya ödüllendirmektedir (Waltz, 1979: 92). Sistem içinde ayrım yapabilmenin tek kriteri ise aktörlerin benzer görevleri uygulayabilme konusunda sahip oldukları güçlere odaklanmaktır (Ashworth, 2002: 37). Neorealistlere göre güç sürekli değişen ve dinamik yapıda olduğu için devletlerin güç skalasını değerlendirmek zordur.

Neorealizm uluslararası sistemdeki anarşik yapının varlığını sistemin yapısını öne sürerek açıklamaktadır. Waltz, devletlerin birbirleriyle savaşmasının en önemli sebebini klasik realizmin öne sürdüğü gibi insan doğasından değil, sistemin anarşik yapısından kaynaklandığını öne sürer (Waltz, 1979: 188). Devletler bu anarşik ortamda hayatta kalabilmek için güçlü olan devletin yanında olmak yerine zayıf olan devlete katılarak güçlü olan devleti dengelemeye çalışmaktadır. Waltz'a göre bu güç dengesi süreklilik göstermektedir. Denge bozulsa bile sistemde başka bir şekilde yeniden kurularak devam eder.

Neorealizm, sistemin işleyişine ve sistem içindeki büyük güçlerin davranış eğilimlerine odaklanır. Uluslararası sistem, uluslararası politikadaki kutup ve büyük güç sayısını ifade eder (Tokatlı, 2022:128). Sistemdeki kapasitelerin dağılımı kutup sayısını belirler. Uluslararası politik sistemi ülkeler arasındaki ilişkiler yerine sistem içerisindeki birincil devletlerin tekrar eden dış politika davranışlarıyla açıklamaya çalışır. Politik sistem, bu birincil devletler arasındaki güç dağılımına göre belirlenmektedir. Buna göre sistemin yapısı çok kutuplu, iki kutuplu ve tek kutuplu olarak tanımlanmaktadır (Tamçelik ve Öğün, 2019: 48). Sistem, bütün dünyayı etkileyebilen hegemon güçlerin karakter özelliğine göre şekillenir (Dedeoğlu, 2014:77). Bu bağlamda neorealizm büyük güçler arasındaki ilişkilerin seyrine göre sistemin işleyişini tanımlar. Neorealizme göre bir devletin büyük güç olabilmesi için sadece askeri, ekonomik ve siyasi güce sahip olması değil aynı zamanda bunları küresel düzeyde kullanabilmesi gerekir (Kantarıcı, 2012: 60). Büyük güç olarak tanımlanan devlet sistemi karakter özelliklerine göre şekillendirebilir.

Neorealizm sistemin tek kutuplu olmasını istikrarsız bir yapı olarak tanımlar. Waltz'a göre sistemin tek kutuplu halde uzun süre devam etmesi mümkün değildir.

Çünkü bir devletin çok güçlü olduğu anarşik ortamda hayatta kalma güdüsüyle hareket eden diğer devletler güçlü olan devleti dengeleyecektir (Waltz, 1993: 75-76). Neorealizm, çatışma ve istikrarsız bir ortamın doğacağı düşüncesiyle çok kutuplu sistemi de eleştirir. Çok kutupluluk, sistemde ikiden fazla başat gücün olduğu anlamına gelmektedir. Hegemon devletlerin güçlerinin birbirine yakın olması güvensizlik ortamına yol açar (Mearsheimer, 2001:44). Bu sebeple neorealizm, iki kutuplu sistemin daha istikrarlı olduğunu savunur. İki kutuplu sistem iki süper gücün ve onların etrafında diğer devletlerin toplanmasını ifade etmektedir. Neorealizme göre sistemde iki süper gücün olması çatışma olasılığını ve devletlerin yanılma payını azaltır.

Neorealizm iç politika ile uluslararası politikayı farklı değerlendirmektedir. Yapısal olarak var olan bu farklılığa göre iç politikada hiyerarşik bir yapı hakimken uluslararası politika âdem-i merkezîyetçi özelliktedir (Waltz, 1979: 103). Neorealizm devletleri kendi içinde küçük, orta ve büyük devletler olarak sınıflandırmaktadır. Devletlerin sınıflandırılmasında etkili olan unsurlar sahip oldukları güçlerdir. Bu güçler askeri ve ekonomik güçtür. Waltz, güç dağılımını realizmin temel aldığı askeri güçten farklı olarak ekonomik güç üzerine yoğunlaştırır. Ekonomik gücün her zaman askeri güce dönüşebilme olasılığına bağlı olarak askerî açıdan güçsüz ancak ekonomik açıdan güçlü bir devletin rakip olabileceğini belirtmektedir (Mearsheimer, 2001: 143-144).

Neorealist yaklaşım devletlerarasında iş birliklerinin gerçekleşebileceğini ancak kalıcı olmaktan ziyade sınırlı olduğunu kabul eder. Bu sınırlamalar güvenlik meselesi üzerinden belirlenerek anarşik ortamın mantığına bağlı olarak güvenlik rekabetine dayalı olacaktır. Bu sebeple kalıcı barıştan ve güç mücadelesinden arınmış bir dünyadan söz etmek mümkün değildir (Baylis, 2008: 72). Neorealistler güvenlik tanımlamalarında şüphe kavramını ön plana çıkarır. Bir aktörün tehdit algılaması için karşıdaki devletin niyetini algılayabilmesi önemlidir. Bunun kesin olarak bilinebilmesi mümkün olmadığı için neorealistlere göre hayatta kalmaya çalışan bir devlet daima şüphe içinde olmak zorundadır (Gürsoy, 2005: 13). Devletin bu hayatta kalma mücadelesinde ve güvenliğini sağlamasında kullandığı temel araç güçtür.

Neorealist kuram içerisinde ortaya çıkan anlayışlardan biri savunmacı realizmdir. Waltz'un neorealizme dahil ettiği savunmacı realizm kavramına göre sistemdeki aktörler kendilerine yönelecek olası saldırıları savunma kapasiteleri doğrultusunda etkisiz hale getirirler. Bu savunma ihtiyacı güç dengesi çerçevesinde değerlendirilmektedir. Güç dengesi sisteminde algılanan tehdide karşı yeni ittifakların oluşturulmasıyla bir dengeleme gerçekleştirilmeye çalışılır (Başaran, 2020: 86). Savunmacı realizme göre sistemin anarşik yapısı devletlerin güvenlik odaklı hareket ederek ılımlı politikalar sürdürmesini teşvik etmektedir. Waltz ve Jervis tarafından ortaya konan savunmacı realizme göre anarşik ortamda bir devlet güçlü devletin yanında yer almak yerine zayıf devletin yanında yer alarak dengeleme (*balancing*) oluşturmaya çalışmaktadır. Savunmacı realizm tarafından ortaya konan bu sistemik denge, sistem içinde kendini idare edebilen askeri, ekonomik ve teknolojik gücü olan devletler, kendilerini riske atan diğer devletlere karşı görece güçsüz olanlarla ittifak kurarak yeniden dengelenmenin sağlanması için çalışır. Böylece genişlemeci politikalar yine sistem içerisinde bastırılarak dengelenmeye çalışılır (Tüysüzöğlu, 2013: 69-70). Neorealizme göre devletleri genişlemeye ve güçlenmeye iten belli yapısal değişiklikler mevcuttur. Coğrafi yakınlık, ulaşım stratejileri, ekonomik sıkıntılar, tehditkâr yaklaşımlar ve askeri baskılar bunlardan bazılarıdır (Rose, 1998: 144-170).

Savunmacı realizm, devletlerin güvenliklerini sağlamaları için ılımlı askeri politikalar, diplomasi ve ekonomi gibi önemli konular üzerinde durmaları gerektiğini belirtir (Jervis, 1978: 167-170). Devletler anarşik sistemde hayatta kalabilmek için güçlerini, güvenlikleri için kullanır. Sistemin bozulma olasılığına karşı devletler güçlerini maksimize etmek yerine daha dengeli bir güç arayışı içinde olurlar. Bu bağlamda statükonun korunması uluslararası sistemin güvenliği açısından kritik öneme sahiptir. Ancak devletlerin sürekli en kötü senaryoyu düşünmesine ve savaş hazırlığı yapmasına gerek yoktur.

Neorealizmin oluşturduğu alt kollardan bir diğeri saldırgan realizmdir. Neorealist teorinin önemli isimlerinden biri olan Mearsheimer'ın "saldırgan realizm" olarak ifade ettiği yaklaşıma göre devletler bazı unsurlar bir araya geldiğinde güç için rekabet etmeye başlar. Uluslararası sisteme karakteristik özelliğini veren bu unsurlara göre

sistemini belirleyen temel aktör büyük güçlerdir. Devletler saldırgan askeri kapasitelere sahiptir ve sistem içinde diğer devletlerin davranışlarından kesin olarak emin olamazlar. Bu durumda güvenlik ikilemine yol açar (Balcı ve Kardaş, 2014: 127). Devletler anarşik yapının doğurduğu belirsizlikle diğer devletlerin niyetini bilemedikleri için en kötü senaryoya göre hareket etmelidir.

Sonuç olarak; güç arttırmanın önemine vurgu yapan saldırgan realizm, devletlerin birbirine daima şüphyle yaklaşması gerektiğini belirtir. Devletler anarşik ortamda devamlılığı sağlayabilmeleri içinde sahip oldukları güç unsurlarını en yüksek seviyeye çıkarmalıdır (Arı, 2008: 160-169). Aslında güç devletler için bir amaç değil kendi güvenliklerini sürdürebilmeleri için bir araçtır. Bu bağlamda devletlerin anarşik ortamda güvenliklerini sağlayabilmelerinin tek yolu diğerlerinden daha fazla güç elde etmek ve en iyi savunma yönetimi olan saldırgan politikalar üretmektir.

Bu çalışmada Türkiye-İran ilişkileri analiz edilirken neorealizm teorisinden yararlanılacaktır. Uluslararası ilişkiler literatüründe neorealizm güvenlik odaklı bir bakış açısı sunmaktadır. Arap Baharını takiben, Suriye iç savaşı gibi çatışma alanlarının yaygınlaşması, iki ülkenin de güvenlik kaygılarını arttırmış ve dış politikalarının odak noktasını oluşturmuştur. Küresel ve bölgesel güçlerin bölgedeki etkileri, terör örgütlerinin bölgedeki güç boşluklarından yararlanmaları, güvenliğin önemini arttırmıştır. Uluslararası sistemin anarşik yapısına vurgu yapan ve güvenliğı sağlamanın önemine odaklanan neorealist kuramın, bölgedeki gelişmeleri ve iki ülke ilişkilerinin açıklanabilmesi için uygun bir bakış açısı sunabileceğı değerlendirilmektedir. Bu sebeple çalışmada iki ülke ilişkileri teorik açıdan neorealizm kapsamında incelenecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE İRAN İLİŞKİLERİ TARİHSEL ARKA PLANI

Türkiye ve İran bölgesel olarak büyük ve önemli güç niteliğinde olan, ilişkilerin rekabet ve denge düzleminde şekillendiği uzun ilişkiler geçmişine sahip iki ülkedir. Coğrafi konum, tarihsel bağlar ve stratejik özellikler göz önüne alındığında iki ülke ilişkileri kritik öneme sahiptir. İki ülke 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan bu yana ortak sınırlara sahiptir. Farklılıklar ve benzerlikler çerçevesinde Türkiye ve İran'ın dış politikaları, stratejik hamleleri ve bölgeyle olan ilişkileri iki ülke ilişkilerinin gidişatını belirlemektedir. Arap coğrafyasında yaşanan değişim rüzgarları ve Suriye özelinde yaşanan gelişmeler iki ülke ilişkilerini büyük ölçüde etkilemiştir.

Türkiye ve İran, jeostratejik açıdan önemli konumları, tarihsel mirasları ve benzer kültürel yapıları itibarıyla Ortadoğu bölgesinin önemli devletleri olarak karşımıza çıkmaktadır. İran, Basra körfezi ve Hazar Denizi'ne kıyısı olan coğrafi konumuyla önemli petrol ve doğalgaz kaynaklarına ve bu enerji kaynaklarının dağıtımını konusunda stratejik geçiş yollarına sahiptir. Tarih boyunca İran birçok medeniyetin uğrak noktası olmuş ve her dönemde uluslararası ilişkiler bağlamında merkez bir konumda olmuştur (Andersen, Sibert ve Wagner, 2020: 307). Türkiye ise aynı şekilde Doğu ve Batı uygarlıklarını kültürel, ticari ve sosyal olarak birbirine bağlamakta ve medeniyetler arası köprü olarak nitelendirilebilecek özellikte bulunmaktadır. İki ülkenin aynı coğrafyayı paylaşmalarının ve önemli konumlarının yanı sıra köklü tarihi geçmişe, aynı dine ve benzer kültürel değerlere sahip olmaları da önemli faktörlerdendir. Bu bağlamda bulundukları konum ve özellikleri açısından iki ülkenin birbiriyle olan ilişkileri Ortadoğu bölgesinin genelini etkileme potansiyeline sahiptir. Bölgedeki istikrar ve güvenliğin sağlanması açısından kritik bir role sahip olan ilişkiler aynı zamanda bölgesel sorunlardan ve krizlerden de doğrudan etkilenebilmektedir.

Türkiye ve İran ilişkileri tarihsel olarak incelendiğinde eskiye dayandığı ve aynı zamanda dönemlere ve siyasi olaylara bağlı olarak rekabet ve iş birliği çerçevesinde değişiklik gösterdiği görülmektedir. İki ülke ilişkileri başlangıç olarak Türklerin Anadolu'ya ayak basmasına kadar götürülebilir. Türklerin bir kısmı İran'ı

aşıp Anadolu topraklarına geçerken bir kısmı Hazar havzasında kalarak İranlılarla komşu ve akraba olmuştur. Zamanla iç içe geçen iki milletin aynı dini kabul etmeleriyle birlikte ortak din ve kültür bağı oluşmuş siyasi, sosyal ve ticari karşılıklı bağımlılık ortaya çıkmıştır. Ancak iki ülke tarih boyunca kültürel olarak birbirlerine yakın olmuş olsa da iç dinamikleri birbirinden farklıdır. İran devlet kimliğinde Şii mezhebini ve Fars kültürünü ön plana çıkarmakta; Türkiye ise Sünni inancını ve Türk kültürünü benimsemektedir (Gürkaş, 2011: 104). Bu farklılıklar zaman zaman iki ülke arasındaki rekabetin artmasına sebebiyet vermiştir. Kendilerine has özellikleri ve farklı kimlikleri medeniyet alanları içerisinde güç arayışlarına da neden olduğundan Türk-İran ilişkileri değişken bir yapıda ilerlemiştir.

Türkiye ve İran arasındaki mezhepsel ve kimliksel farklılıkların başlangıcı 16. ve 17. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Bu dönemde Osmanlı ve Safevî Hanedanlığı arasında yüzyıllar boyu devam eden Doğu Anadolu ve Irak toprakları siyasi, ideolojik ve stratejik mücadele alanı oluşmuştur (Çetinsaya, 1998: 135). Osmanlı ve Safevî Hanedanlığı arasındaki ilişkiler çoğunlukla rekabet, sınır ve mezhepsel çatışmalar temelinde ilerlemiştir. Safevî devletinin Şah İsmail önderliğinde Şii nüfusunu arttırmaya ve yaymaya çalışması İslam dünyasının liderliğini üstlenmeye çalışan Osmanlı devleti için tehdit olarak algılanmıştır. Safevî devletinin yıkıcı politikalarına karşı Osmanlı, Safevî devletini yenilgiye uğratarak Şii propagandasını engellemiştir (Topçu, 2017: 19). Bu yenilgiyle birlikte Safevîler varlığını devam ettirse de eski yayılmacı politikasını sürdürememiştir. 1800'li yıllara gelindiğinde Rusya'nın ortak düşman olması ikili ilişkileri yakınlaştırmış olsa da 1812 yılında Osmanlı-Rus anlaşmasıyla Türk-İran ilişkileri tekrar gerilemiş ve sınır anlaşmazlıkları önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı-İran sınırının her iki tarafındaki Kürt aşiretlerinin sınır tanımayan davranışları iki ülkenin ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiş ve bir mücadele alanı oluşturmuştur (Gök, 2005: 125).

Türkiye ve İran ilişkileri Birinci Dünya Savaşına gelindiğinde değişikliğe uğramış; Osmanlı Döneminde iyi olmayan ilişkiler Milli Mücadele döneminde gelişmeye başlamıştır (Özgiray, 1995: 698). Savaş sırasında iki ülkenin mücadele ettiği düşmanların ortak olması ilişkilerin yakınlaşmasına sebep olmuştur. Birinci Dünya Savaşından sonra Türkiye ve İran benzer süreçlere girmiş, yeni siyasi rejimler

kurmuştur. Türkiye’de Osmanlı devleti yerine Türkiye Cumhuriyeti; İran’da ise da Kaçar Hanedanlığı yerine Pehlevî Hanedanlığı kurulmuştur. Atatürk ve Şah Pehlevi önderliğinde gerçekleşen ilişkilerde iki liderin de Batı ve modernleşme yolunda hareket etmeleri mezhepsel ve kimliksel farklılıkları azaltmıştır (Sandıklı ve Dağcı, 2007: 109). Bu dönemde ikili ilişkilerin tırmanmasına sebep olan olaylar tarihsel süreçte kronikleşmiş sınır sorunları gibi etkenler olmuştur. Kürt aşiretlerinin sınır bütünlüğünü bozan hareketleri ve İtalya’nın yayılmacı politikaları karşısında 8 Temmuz 1937’de Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında Sadâbat Paktı kurulmuştur. Paktın kurulması iki ülke ilişkilerini güçlendirmiş ve karşılıklı diyalogu arttırmıştır.

Atatürk sonrası dönemde iki ülke ilişkileri zayıflamıştır. Soğuk savaş döneminde Türkiye’nin Batı bloğu ile yakınlaşması İran ile olan ilişkilerine olumsuz yansımıştır. Özellikle 1950’lerin başında Musaddık’ın iktidara gelmesi ilişkileri durma noktasına getirmiştir. Musaddık’ın Batı’ya karşı olan siyasi tavrı Batı bloğuna yakın ve bloktaki ülkelerle iyi ilişkiler içerisinde olan Türkiye’yi rahatsız etmiştir (Genççiftçi, 2015: 18). Bu dönemde Türkiye İran’a karşı alınan önlemleri desteklemiştir. İki ülke sonraki dönemlerde ortak problemleri olan güvenlik gerekçesiyle aynı noktada buluşarak Kuzey Irak’ta bağımsız bir Kürt devletinin kurulma ihtimaline karşı iş birliğine gitmiş ve İran devrimi gerçekleşene kadar ticari ve siyasi ilişkilerini devam ettirmiştir.

1979 İran İslam Devrimi özelde Ortadoğu’yu genelde ise tüm dünyayı etkileyen bir süreç olmuştur (Gündoğan, 2010: 14). Devrimin gerçekleşmesiyle birlikte İran’ın teokratik bir devlet anlayışını benimsemesi Türkiye ve İran arasındaki ilişkileri de etkilemiştir. İran dış politikasında Şii odaklı bir dinamik benimsemiş ve bu doğrultuda dini anlayışı ve çıkarlarına bağlı olarak dış politika ilkeleri benimseye başlamıştır (Calabrese, 1998: 76). Devrim görece barışçıl ilerleyen ilişkileri kutuplaştırarak Türkiye-İran ilişkilerini daha istikrarsız bir yapıya oturtmuştur. Devrimden sonraki süreçte Soğuk Savaş’ın sona ermesi, Körfez savaşlarının başlaması, petrol krizleri, Amerika’nın Irak ve Afganistan’ı işgali, güvenlik sorunları, PKK, Arap Baharı, Füze kalkanı gibi yeni sorunlar eklenmiş ve iki ülke arasındaki ilişkiler bu faktörlere bağlı olarak değişiklik göstermiştir.

2.1. İslam Devrimi Sonrası Türkiye-İran İlişkileri

2.1.1. Humeyni Dönemi (1979-1989)

İran İslam Devrimi, ülkenin en önemli din alimleri arasında olan Humeyni'nin önderliğinde Şah rejimine karşı gerçekleştirilen, kentine has özelliklere muhtevi toplumsal bir halk hareketidir. Devrimin gerçekleşmesinde ekonomik, kültürel, sosyal ve siyasal birçok faktör etkili olmuştur. Devrimi ortaya çıkaran en önemli nedenler olarak Şah rejiminin Batı'ya yakın olması, halktan uzak bir yaşam tarzı sürdürmesi ve İran'ın ekonomik güç kaynağı olan petrol gelirlerini adaletsiz dağıtması olduğu söylenebilir (Yurdakurban, 2007: 6-7). Bu faktörlerin hepsi birbirleriyle taban tabana zıt olan görüşleri ortak bir amaç etrafında birleştirerek küresel çapta ses getirecek büyük bir toplumsal harekete dönüşmüştür. Devrimle yönetimin ele geçirilmesine kadar bu farklı görüşler etrafındaki gruplara Humeyni önderlik etmiştir. Humeyni, devrimin lideri olarak Velâyet-i Fâkih doktrinine dayanan teokratik bir cumhuriyet kurmuştur. Velâyet-i Fâkih kurumu Humeyni'nin son sözü söylemesine imkân veren, yeni kurulan düzenin ayrılmaz bir parçası olarak siyasi otoritenin temel kaynağını oluşturmuştur (Milani, 2004:176).

İran, 1979 Devrimi gerçekleşene kadar iki kutuplu sistem içerisinde Batı bloğuna daha yakın bir dış politika anlayışı benimsemiş ancak devrimin gerçekleşmesiyle birlikte dış politikada önemli değişimler yaşanmıştır. Şah rejiminin uyguladığı iç ve dış politika stratejileri ve yöntemleri reddedilmiş ve İslam Cumhuriyeti kurularak dış Politika Humeyni önderliğinde İslam merkezli Şii anlayış çerçevesinde yeniden düzenlenmiştir. İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikası İslami esaslar ve ideolojik yaklaşımlar temelinde yeniden belirlenerek Velayet-i Fakih düşüncesi dış politikaya yansıtılmıştır. İran'ın dış politikasının sınırlarını Şii İslam anlayışı oluşturduğundan daha muhafazakâr olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Dış politikanın görece katı ve muhafazakâr olması İran'ın diğer devletlerle ilişkiler geliştirmesi önünde bir engel oluşturmuştur. Yeni rejimin kendi dışındaki rejimleri reddetmesi uluslararası ortamda kendi hareketlerini sınırlandırmasına sebep olmuştur. Humeyni yeni dış politika ilkelerinden ödün vermeyerek tüm siyasi partilere, devletin kurumlarına ve toplumun hemen her kesimine kendini kabul ettirmiş ve ülke politikalarını kendi ideolojik düşünceleriyle şekillendirmiştir (Halhalli, 2014: 76).

Devrimin ilk yıllarında Humeyni İslamcı kadroları devlet içerisine yerleştirme mücadelesi verdiği için politika anlayışı idealist ve ideolojik çerçevede oluşmuştur (Yeğin, 2014:2)

Humeyni politik bağımsızlık başta olmak üzere Müslüman halklarının korunması, Filistin davasının desteklenmesi, rejim ihracı, ABD-İsrail karşıtlığı gibi hedefleri ortaya koyarak aktif İslami bir dış politika izlemeye çalışmıştır. Devrimle birlikte kurulan yeni rejim, herhangi bir devlete karşı politika belirlerken karşıdaki devletin büyük güçlerle, Şah ve İslam dünyası ile olan ilişkilerini göz önüne alarak hareket etmeye çalışmıştır. Humeyni ve İslamcıların yönetimi tamamen ele geçirmesiyle birlikte İran dış politikası devrimci/ideolojik bir temele oturmuştur (Sinkaya, 2005: 27). Humeyni kendisini dünya Müslümanlarının koruyucusu aynı zamanda Dünya İslam Cumhuriyetlerinin önderi ve dünyadaki tüm Müslümanların temsilcisi olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda Humeyni'nin kendi ifadelerinden anlaşılacağı üzere devrimden sonra İran dış politikası iki amaca yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Bunlar Doğu ve Batı'nın düzenini dini inançsızlıklarından dolayı reddetmek ve devrimi diğer bölge ülkelerine yayarak İran'ın İslam dünyasının en güçlü üssü olmasını sağlamak ve bölgedeki tek egemen güç haline getirmektir (Arı, 1998: 147).

Bu bağlamda Humeyni, İslam devrimini ve dış politikadaki dini söylemini amaçtan ziyade bir araç olarak kullanmaya çalışmıştır (Onat, 2013: 225-228). Kendisi ve kurumsallaştırdığı dış politikaya göre İsrail ve Amerika ile uzlaşmak İslam dünyasına ihanettir. İslam ideoloji anlayışına göre yapılan propagandalarda İslami çerçevede kurulmayan her devlet iktidar kaynağını Tanrı tarafından almadığı için gayrimeşru olarak görülmekteydi. Bu anlayışta Humeyni, Ürdün Kralı Hüseyin, Fas kralı Hasan ve Mısır Devlet Başkanı Mübarek'i ABD ve İsrail'in uşakları, Suudi Arabistan yöneticilerini ise Müslümanların kötü temsilcileri olarak lanse etmiştir (Bakhash, 2001: 79). Dolayısıyla Humeyni devrim ideolojisinin yayılması konusunda bölge hükümetlerine karşı sert bir politika anlayışı benimseyerek İslam Devriminin korunmasını amaçlamış ve bu doğrultuda İslami hareketlere destek vermiştir. İran'ın devrimle birlikte bölge ülkeleriyle olan ilişkileri bu etkenler doğrultusunda gergin bir düzlemde ilerlemiş ve devrim sonrası gerçekleşen siyasi krizler ilişkilere olumlu

adımların atılmasını engellemiştir. Bu doğrultuda komşu ve çevre ülkeler de İran'la ilişkilerini asgari düzeye indirmiştir.

1979 İslam devriminden sonra İran'ın dış politika ilişkilerinde önemli değişim ve dönüşümler yaşadığı ülkelerden biri Türkiye olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti, İran'da yaşanan halk hareketlerinin Şah rejimini düşürmeye çalışmasını yakından takip etmekle yetinmiştir. Türkiye, gösterilerin iktidar değişikliği ile sonuçlanmasını ilk zamanlarda daha çok basit bir rejim değişikliği olarak görmüştür. Bu süreçte Türkiye, İran İslam Devrimine karşı itidalli bir yaklaşım sergilemiş ve devrimin sonucunu iyi analiz edebilmek adına yeni hükümetin kurulmasını beklemiştir. Bazargan Hükümetinin tam göreve başlamasıyla birlikte iktidarda bulunan Bülent Ecevit Hükümeti İran'a kutlama mesajı göndererek 13 Şubat 1979 tarihinde İran İslam Cumhuriyetini tanımıştır (Görçün, 2006: 64). Ancak yeni rejimin kurulmasıyla Türkiye'nin yeni tehdit algılamaları da ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki devrimin etkisiyle Türkiye'de bulunan İslamcı hareketlerin güç kazanması ve laik kimliği tehdit etme ihtimalleriydi. İkinci endişesi daha çok güvenlik odaklı olup, İran'da devletin çözülmesi ve toprakları üzerinde bağımsız bir Kürt devletinin kurulması ihtimali olmuştur. Son endişesi ise ülkede o dönemde sağ-sol çatışmalarının yoğun olması ve Türkiye'nin daha çok Batı bloğuna yakın olması sebebiyle İran'ın Sovyet etkisi altına gireceği endişelerinden birini oluşturmuştur (Elhan, 2016: 34).

Ancak tüm endişelere rağmen Türkiye'nin gerçekleşen devrim karşısındaki tutumu başka ülke iç işlerine karışmama ilkesi kapsamında, İran'ın kendi kaderini kendi belirlemesi düşüncesine dayanmıştır (Bleda, 2000: 107). Bu bağlamda Türkiye tarafından yeni rejimle ilişkilerin geliştirilmek istendiği ve Türkiye'nin hiçbir ülkenin iç işlerine karışmak istemediği vurgusu yapılmıştır. Bölgede devrim sonrası kurulan İran İslam Cumhuriyetini tanıyan ilk ülkelerden biri olan Türkiye'nin devrimi olumlu karşılayan tavrı ABD'nin Tahran Büyükelçiliğinin basılması ve rehine krizinin yaşanmasıyla olumsuz etkilenmiştir.

Türkiye'nin laik kimliğe sahip olması, 12 Eylül 1980 sonrası kurulan Cunta yönetimi ve gerçekleşen darbenin arkasında ABD'nin olduğu düşüncesi, İran'ın Türkiye'ye karşı olumsuz bir düşüncede olmasına sebep olmuştur (Keneş, 2012: 97-99). Humeyni'ye göre Türkiye'nin laik bir devlet kimliğine sahip olması İran İslam

Cumhuriyeti için büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Türkiye Ortadoğu’da bulunan diğer Müslüman ülkelerden farklı olarak siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan gelişmiş laik ve Batı ile ilişkileri görece iyi konumunda olan bir ülkedydi. Türkiye bu özellikleriyle İran’ın Batı’nın Müslüman ülkeleri sömürerek büyüdüğü tezinin çürüten bir ülke olmuştur. Dolayısıyla İran Türkiye’yi kendi fikirlerine tehdit oluşturan bir ülke olarak görmüştür.

İki ülke ideolojilerinin ve siyasi rejimlerinin farklı olması ve Türkiye’nin Batı’ya yakınlığından doğan etkenler sebebiyle iki ülke ilişkileri devrim döneminde daha çok rekabet düzeyinde ilerleme göstermiştir. Bu rekabet ortamı çoğu zaman söylem düzeyinde kalmış olsa da iki ülke arasında bazı krizlere de sebep olmuştur (Akdevelioğlu ve Kürkcüoğlu, 2015: 153). 1986 yılında devrim lideri Ayetullah Humeyni’nin Türkiye’nin, Allah ve Peygamberin emirleri yerine Atatürk’ün emirlerine itaat ettiği şeklindeki olumsuz açıklamaları Türkiye’ye karşı devrim ihracı faaliyetlerinde bulunmaya çalıştığını gündeme getirmiştir. Humeyni’nin bu açıklamaları Türkiye tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Hükümet, dönemin Dışişleri Bakanı Halefoğlu’nu Tahran’a göndererek bu açıklamaların doğru olmadığını iki ülke ilişkilerine zarar verdiğini ve ülkelerin birbirlerinin yönetim şekline karışmaması gerektiğine dair uyarıda bulunmuştur (Saray, 1999: 157-158).

Humeyni başka bir açıklamasında ise birçok İslam ülkesinin İran’da yaşanan süreci desteklediğini ancak emperyalizm altında bulunan ülkelerin örneğin Irak ve Türkiye’nin toplumun isteğini anlamadığını ve bu ülkelerdeki halkların, yöneticileri doğru yola getirmesi gerektiğini ifade etmiştir (Çetirge, 1997: 146). Humeyni, yöneticileri, dini rejim önderleri ve basın organlarının Türkiye aleyhtarı görüşleri sistemli bir şekilde devam etmiş ve bu duruma karşı Türkiye tarafından sık sık uyarı yapılmıştır. Ancak İran-Irak savaşının patlak vermesiyle Türkiye’nin İran’a ekonomik yardım göndermesi temel ihtiyaç malzemelerini karşılaması, İran’ın politikasını değiştirmesine sebep olmuş ve Türkiye için bu söylemlerini geçici bir süre askıya almıştır. Türkiye’nin bu dönemde ABD’nin İran’a karşı uyguladığı ambargolara katılmaması da iki ülke ilişkilerine olumlu yansımıştır.

1980 yılında Humeyni önderliğindeki Şii ihtilalinden sonra ülke içindeki siyasi istikrarsızlık Irak’ı da etkilemiştir. İran’daki karışıklıkları fırsat olarak gören Irak lideri

Saddam Hüseyin İran’da bulunan Huzistan’a özerlik verilmesini talep etmiştir. Aynı zamanda İran-Irak arasında tarihsel gerginlikler, Basra Körfezi ve Şattü’l Arap üzerindeki egemenlik mücadeleleri, etnik ve mezhepsel farklılıklar iki ülke arasındaki gerilimi tırmandırmıştır. Devrimin getirdiği krizleri fırsat olarak gören Irak yönetimi bu iddiaları gündeme getirerek sekiz yıl sürecek olan savaşı başlatmıştır (Uçarol, 2000: 800-805). Devrimden sonra İran’ın bölge ülkeleri ve ABD, İsrail gibi devletlerle problem yaşaması Saddam Hüseyin’in kolayca Arap dünyasının liderliğini alabileceğini düşündürmüştür. Ancak savaş başladıktan sonra İran halkı topyekûn Saddam’a karşı kenetlenmiş ve Humeyni’nin karizmatik liderliği ile birlikte devrimci rejime karşı sorgulanamaz bir otorite sağlamıştır. Humeyni devletin Irak’ta savaşta olmasını fırsat olarak görerek devrimi devlet içerisinde sağlamlaştırmış ve kendine bağlı Devrim Muhafızları Birliğini güçlendirmiştir (BBC, 2010). Irak savaşı devrimin yerleşmesini sağlayarak ve halktan gelecek tepkileri azaltmıştır. Savaş Humeyni’nin devletin kurumlarını oluşturarak devrim muhaliflerini tasfiye etmesi için önemli bir alan açmıştır.

1980-1988 Irak-İran savaşında Türkiye ve İran arasındaki ilişkilerde yumuşama gerçekleşmiş ve iş birliği arttırılmıştır. İdeolojik ve rejim farklılıklarının azaldığı bu dönemde Türkiye, Turgut Özal önderliğinde savaşta tarafsız bir politika izleyerek iki ülkeyle olan ilişkilerini de geliştirmeye çabalamıştır (Sayın ve Kılınçarslan, 2019: 244). Savaş sırasında Türkiye hem İran hem de Irak’a ihracatını arttırarak dönem başında yaklaşık 2 milyar dolar olan toplam ihracatını dönem sonuna 18 milyon dolara kadar ulaştırmıştır (Yalçınkaya, 2017: 29). İran’la olan ticari ilişkilerin artmasıyla iki ülke arasında Pakistan’ın da dahil edildiği 1985 yılında Ekonomik İş Birliği Örgütü kurulmuş ve iş birlikleri devam ettirilmiştir. Türkiye hem savaştan ekonomik anlamda olumsuz etkilenmemeye çalışmış hem de bölgesel anlamda etkinliğini arttırmak için çaba göstermiştir. Bu bağlamda Türkiye savaş sırasında iki ülke arasında arabuluculuk faaliyetlerinde bulunarak diplomatik girişimlere öncülük etmiş ve savaşın bölgesel yayılımını, bölge güvenlik ve ticaretini olumsuz etkilemesini önlemeye çalışmıştır.

İki ülke Türkiye’nin bu dostça tavrı karşısında 1987 Temmuz’undan itibaren kendi menfaatlerinin korunması işini Türkiye’nin Tahran ve Bağdat

Büyükelçiliklerinden talep etmiştir. İran ile ihtilal döneminde gerçekleşen gerilimli ilişkiler savaş sırasında yerini Türkiye'nin uyguladığı aktif tarafsızlık stratejisi ile iş birliği ve güven zeminine oturtmuştur. Bu iş birlikleri iki ülke arasında ilişkilere ekonomik, sosyal ve siyasal yansımalarının yanı sıra stratejik bir boyutta oluşturmuştur.

Sonraki yıllarda da iki ülke arasındaki sorunlardan birini oluşturacak PKK terör örgütünün faaliyetleri bu dönemde yoğun olarak başlamış ve ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Türkiye yeni kurulan rejime karşı PKK konusundaki rahatsızlıklarını dile getirmesine rağmen İran Türkiye'nin iddialarını dikkate almamıştır. Ancak Türkiye ve İran arasında 28 Kasım 1984 yılında güvenlik anlaşması imzalanarak her iki ülke toprağında diğer ülkenin toprağına karşı tehdit oluşturacak faaliyetlerin yasaklanması kararlaştırılmıştır. Bu anlaşma Türkiye açısından İran tarafından gelebilecek herhangi bir PKK tehdidinin engellenmesine yönelik olarak kritik önem taşımıştır. İki ülke birbirlerine karşılıklı olarak teminat vererek topraklarında terör faaliyetlerine izin vermeyeceklerini belirtmiştir (Moktharpour, 2013: 21). Ancak İran Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden PKK ve Hizbullah gibi İslamcı terör örgütlerine karşı daha çok pasif bir tutum sergilemiştir.

1979 yılında İran'da gerçekleşen Devrim ile birlikte laik ve Batı odaklı siyaset izleyen Türkiye'nin ilişkilerinin kötüye gideceği düşünülse de beklendiği gibi bir sonuç ortaya çıkmamış ve özellikle iki ülke arasında ekonomik anlamda büyük bir ilerleme görülmüştür. Bu kapsamda 1979-1991 yılları arasında Türkiye-İran ilişkilerinin gerginlik ve zaman zaman iş birliği zemininde devam ettiğini söylemek mümkündür. Türkiye bu dönemde müttefiki olan ABD'nin istekleri doğrultusunda İran'ın Sovyet etkisi altına girmemesi için çaba göstermiş ve ikili ilişkileri devam ettirmeye çalışmıştır. İran ise bu dönemde daha çok uluslararası ortamda meşruiyet kazanmaya ve devrim sonrası kimliğini kabul ettirmeye odaklanmıştır. 1989'da Humeyni ölene kadar iki ülke ilişkilerini belirleyen temel unsurlar; İran'ın rejim ihracı politikası, terörle mücadele, sınır güvenliği ve İran-Irak savaşı olmuştur.

2.1.2. Haşimi Rafsancani Dönemi (1989-1997)

Rafsancani, Humeyni'nin devrim konseyinde yer alan ve 1980 yılında milletvekili seçilen İran'ın önemli siyasetçilerinden biriydi. Humeyni'ye yakınlığı ile

bilen Rafsancani İran'ın iç ve dış politikasına etki eden önemli siyaset adamlarından olmuştur (Dundar, 2021: 146-147). Humeyni ve Beni Sadr¹'dan sonra ülkedeki üçüncü adam konumunda bulunan Rafsancani, uzun yıllar milletvekilliği, meclis başkanlığı gibi görevlerde bulunmuştur. Humeyni'nin ölümünden sonra cumhurbaşkanı seçilmesiyle ılımlılar ve muhafazakârlar arasında denge politikasını yürütmeye çalışmıştır. Humeyni'nin devrimin yerleşmesini sağlamak için uyguladığı sert politikaları gevşeterek daha çok liberal bir çizgide hareket etmiş; İran'ı iç-dış politikada izole olmuş halinden kurtarmaya çalışmıştır.

İslam devrimin lideri Ayetullah Humeyni'nin vefat etmesiyle başa geçen Rafsancani'nin dış politika anlayışı Humeyni'den farklı olarak pragmatist bir çerçevede oluşmuştur. 1979 sonrası 1989 yılına kadar İran'da mutlak söz sahibi olan Humeyni'nin dış politika anlayışı ideolojik ve devrimci bir bakış açısıyla şekillenmişti. 1990'lara gelindiğinde İran tek adamlık liderliğinden çıkarak dini lider Hamaney ve ılımlı Rafsancani arasında bölünmüştür (Maloney, 2002: 91). Rafsancani savaştan sonra yönetime geldiği için öncelikli olarak iki hedefe odaklanmıştır. Bunlar savaş sonrası zayıflayan İran'ın ekonomisini güçlendirmek ve ülkeyi siyasal-askeri alanda tekrar düzenlemek olmuştur. Dış politikada ise bölge devletleriyle iyi komşuluk ilişkilerine dayanan bir anlayış geliştirmeye öncelik vermiştir. Rafsancani ile devrim sonrası dış politika yönelimi tamamen değişmemiş ancak yeni öncelikler belirlenmiştir. Çünkü savaş sonrası rejimin devam edebilmesi ve savaşın zararlarının telafi edilebilmesi için ülkenin tekrardan yapılanması gerekmiştir (Dannreuther, 2003: 35-40).

İslam Devriminden sonraki on yıl içerisinde devlet kırılğan bir yapıya sahip olmuş, savaş, petrol fiyatları, ekonomik yaptırımlar, krizler ve uluslararası yalnızlıkla birlikte ülke çıkmaza sürüklenmişti. İran'ı bu zor durumdan kurtarmak ve öncelikli hedeflerini gerçekleştirebilmek için Rafsancani, bölge devletleriyle iyi ilişkiler kurması gerektiğini düşünmüştür. Bu doğrultuda konjonktürel değişim ve ülke çıkarlarından hareketle yeni bir dış politika çizgisi izlemeye koyulmuştur. İran'ın bölgesel ve küresel alanda manevra kabiliyetinin artırılması bölge devletleriyle iş

¹ Ebu'l-Hasan Beni Sadr: İran İslam Devrimi'nin gerçekleşmesinin ardından ülkenin ilk Cumhurbaşkanı olarak göreve getirilen kişidir. Ayetullah Humeyni ile ihtilafa düştüğü için görevden alınmıştır.

birliğine dayalı bir siyaset anlayışıyla mümkün olduğundan Rafsancani bunun bilincinde bir lider olarak komşuluk ilişkilerine önem vermiştir.

Rafsancani dış politika stratejilerini uygulayabilmek için öncelikle iç yapıdan kaynaklanan sorunları düzeltmeye çalışmıştır. İç yapının sorunlu olması İran dış politikasının istenilen yönde şekillenmesi üzerinde bir engel oluşturmaktaydı (Sick, 1987: 701). Bölge ülkeleriyle karşılıklı güvenin sağlanabilmesi için dış politika anlayışının daha ılımlı olması bunun içinde yapısal sorunların çözülmesi gerekmektedir. Rafsancani bu bağlamda ilk olarak siyasal alanda reformlar yapmıştır. Yeni hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için kararların daha hızlı ve etkin bir şekilde alınması gerekmektedir. Bunu gerçekleştirebilmek için yürütmenin güçlendirilmesi esastır. Bu bağlamda 1989 yılında yapılan anayasal düzenlemeler ile başbakanlık kurumu kaldırılmış ve tüm yetkiler Cumhurbaşkanı'na verilmiştir. Başbakanlık kurumunun kaldırılmasıyla ülkedeki radikal gruplar sistem dışında kalmıştır. Böylece ideolojik siyasetin dış politikayı etkilemesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Cumhurbaşkanlığı makamı ülkedeki siyasetin merkezi haline getirilerek dış politika stratejilerinin belirlendiği ana organ yapılmıştır (Ehteshami, 2009). Dış politika karar alma mekanizmalarının görece Rafsancani'nin eline geçmesi dış politikada yumuşamanın başlamasında etkili olmuştur. Ancak cumhurbaşkanlığının yetkilerinin artırılmasına rağmen ülkedeki Rehberlik makamı İran dış politika yapımındaki etkinliğini korumuştur.

Rafsancani ekonominin yeniden yapılandırılmasını öncelikli konular arasına alarak karşılıklı bağımlılık çerçevesinde bölge ülkeleriyle ticari ilişkilerin kurulması ve güçlendirilmesi için çalışmıştır. Rafsancani önderliğindeki yeni hükümet ekonomik olarak kalkınmanın gerçekleşmezse bölgesel ilişkilerin istenilen seviyede olamayacağını düşünmekteydi. Bu sebeple ekonomi ideolojik bakış açısından kurtarılmaya çalışılmış ve dış politikada ticaret özgürlüğünün sağlanması temel hedef olmuştur. İran'ın ekonomiyi istediği düzeyde düzenleyebilmesi ve geliştirmesi için bölge devletleriyle arasını iyi tutması gerekmektedir (Akdoğan, 2013: 112-113). Bunu açıklamalarında da gösteren Rafsancani *“Basra körfezindeki ülkelerle anlaşmazlığa düşmek için herhangi bir neden olmadığı görüşündeyiz. Eğer bir anlaşmazlık yaşanırsa petrol fiyatları düşük seyredecek ve İran'ın yeniden inşası engellenecektir.*

Komşu Müslüman ülkelerle birlikte yaşamak ve problemlerden kaçınmak bizim için mümkündür.” (Taremi, 2003: 389) ifadelerini kullanmıştır. Bu nedenle ekonomik, güvenlik ve siyasi hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için bölge devletleriyle diplomatik ilişkilerin normale dönmesi, barışçıl politikalar izlenmesi, iş birliğinin oluşturulması ve karşılıklı yatırımların, sermayenin çekilmesi zorunlu hale gelmiştir.

Rafsanjani'nin ilişkileri geliştirmek istediği ülkelerden biri Türkiye olmuştur. Türkiye Rafsanjani'nin cumhurbaşkanı seçilmesini İran'ın dış siyasetini daha ılımlı hale getireceği düşüncesiyle olumlu karşılamıştır. Bu dönemde iki ülke arasındaki ilişkileri belirleyici etken uluslararası ortam olmuştur. 1990 yılında yaşanan Körfez krizi ve 1991 yılında Sovyetlerin yıkılmasıyla birlikte uluslararası düzen değişmeye başlamıştır. İki kutuplu sistemin ortadan kalkmasıyla İran ve Türkiye'nin hedefi ortaya çıkan güç boşluğunu doldurmak olmuştur. Bu bağlamda iki devlet çatışma yaşamaktan kaçınarak bölgesel güç mücadelesine girişmiştir.

Türkiye İran ilişkilerini etkileyen önemli meselelerden olan Körfez krizi 1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesiyle başlamıştır. Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin sınır meselelerini gündeme getirerek, Kuveyt'in Irak lehine sınırlarını genişlettiğini iddia etmiştir. İşgale karşı bir dizi diplomatik girişimler gerçekleştirilmesine rağmen Irak işgali sona erdirmemiştir. Bunun üzerine 17 Ocak 1991 yılında BM Güvenlik Konseyi tarafından alınan 678 sayılı karar gereği müdahale başlamıştır. 17 Ocak-28 Şubat tarihleri arasında gerçekleştirilen savaş Irak'a karşı oluşturulan koalisyonun zaferiyle sonuçlanmıştır (Giritli, 1991:50). Ortadoğu bölgesinde ciddi bir kırılma yaşatan bu kriz sırasında İran 1979 devriminden sonra oluşan kötü imajını düzeltmeye çalışmıştır. İran, Körfez krizi esnasında Irak'a karşı Körfez ülkelerinin haklarının savunuculuğunu yaparak üzerindeki negatif etkiyi kaldırmayı çalışmış ve körfez ülkeleriyle ilişkisini arttırmıştır. Körfez ülkeleri için öncesinde tehdit olarak görülen İran, kriz boyunca Irak'a karşı bir denge unsuru olarak görülmüştür.

Körfez Krizi, Türkiye ve İran arasındaki ilişkilere daha çok olumlu yansımış ve iş birliği zemini oluşturmuştur. Kasım 1990'da Türkiye Cumhurbaşkanı Özal, Tahran'a giderek Rafsanjani ile krizi değerlendirmiştir. Aralık ayında İran Dışişleri Bakanlığından üst düzey yöneticiler Ankara'ya gelerek İran ve Türkiye'nin yaşanan

kriz karşısında ortak bir politika izlemesi gerektiğini belirtmiştir. Daha sonraki süreçte de iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler devam etmiştir. 1996 yılında Başbakan olan Necmettin Erbakan ilk dış gezisini İran'a gerçekleştirmiştir. Hem krizin değerlendirilmesi hem de iki ülke ilişkilerinin iyileştirilmesine yönelik olan gezi sırasında iki ülke arasında 23 milyar dolar tutarında enerji anlaşması imzalanmıştır. İlişkiler Rafsancani'nin Nisan 1997'de Türkiye'ye gelmesiyle zirveye çıkmıştır. Bu ziyaret esnasında Rafsancani'nin Anıtkabir'i ziyaret etmemesine rağmen Türkiye tepki vermemiş ve anlayışla karşılayarak ilişkilerin olumsuz etkilenmesini istememiştir (Oran, 2013). İki ülke arasında ideolojik farklılıklardan kaynaklanan sorunların devam etmesine rağmen kriz esnasında daha geri planda kaldığı ve diplomasiinin arttırılması için çaba harcandığı görülmektedir.

İki ülke arasındaki iş birliğine zemin hazırlayan bir diğer konu Kuzey Irak'ta bir güç boşluğunun ortaya çıkması, bu boşluğun terör örgütlerine manevra alanı açması ve bir Kürt devletinin kurulması ihtimali olmuştur. Kuzey Irak'ta bir Kürt devletinin kurulması Türkiye ve İran açısından önemli bir güvenlik sorunu doğuracaktı. Bu bağlamda Irak'ta istikrarın sağlanması ve toprak bütünlüğünün korunması iki devletin ortak çıkarı olmuştur. Rafsancani Kürt devletinin kurulmasının mümkün olmadığını ve PKK'ya karşı Türkiye ile iş birliği içerisinde olduğunu belirtmiş ve 1994 yılında bir anlaşma imzalayarak İran'ın örgüt üyelerinin Irak'tan İran'a ya da İran'dan Ermenistan'a geçmelerine izin vermeyeceğini belirtmiştir (Sayın ve Kılıçarslan, 2019: 244).

Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması konusu Türkiye ve İran'ı karşılıklı olarak iş birliğine itmiştir. Ancak iki ülke Irak'ta bulunan Baas rejimine karşı farklı tutum sergilemiştir. İran, krizin çözülebilmesinin ön şartı olarak Baas'ın iktidardan uzaklaştırılmasını görürken, Türkiye daha ılımlı davranarak otoritenin sağlanması durumunda Baas'a karşı çıkmayacağını belirtmiştir (Topçu, 2017: 29). Farklılıklar olmasına rağmen iki ülke arasındaki öncelik otorite boşluğunun giderilerek PKK'nın Kuzey Irak'tan çıkarılması olmuştur. Kriz sonrası Irak'taki Kürtlerin İran ve Türkiye'ye sığınması iki ülke arasında yeni bir sorun oluşturmuştur. Türkiye mülteciler konusunda ABD'yi devreye sokarak, Kuzey Irak'taki ABD varlığını Çekiç

Güç² ile kurumsallaştırmıştır. Ancak Türkiye'nin ABD'den destek alması İran tarafından hoş karşılanmamıştır.

Rafsancani döneminde iki ülke ilişkilerini etkileyen bir diğer konu İran'ın kitle imha silahı geliştirme düşüncesi olmuştur. Rafsancani, Irak'la yaşanan savaş sonrasında silahlı kuvvetlerin yeniden düzenlenmesinin zorunlu hale geldiğini çünkü düşman ülkelerin askerî açıdan güçlü olduğunu ve bu durumda İran'ın yem olarak kullanılabileceğini savunmaktaydı. Körfez Savaşı sırasında Amerikan askeri gücünün üstünlüğü, İran'ın güvenlik konusundaki endişelerini arttırmış ve nükleer çalışmaların başlatılması için gerekçe oluşturmuştur (Ağır ve Bilgenoğlu, 2021: 249). Özellikle kitle imha silahlarının bulundurulması güç dengesine ve caydırıcılığa sahip olmak açısından oldukça önemli görülmüştür. İran, Nükleer programı kapsamında Pakistan, Arjantin, Çin ve SSCB gibi tedarikçi ülkelere yönelmiş ve çeşitli anlaşmalar yapmıştır. Bu kapsamda 1991 yılında Çin ve İran arasında nükleer çalışmalar için araştırma reaktörü temini konusunda anlaşmaya varılmıştır. 1995 yılında ise Rusya ve İran arasında Nükleer İş Birliği Antlaşması imzalanmıştır (Kıbaroğlu, 2006: 88-89). Rafsancani'nin bu politikaları Türkiye ve bölge devletleri tarafından tehdit olarak algılanmış ve tepkiyle karşılanmıştır.

Türkiye ve İran arasındaki ilişkileri etkileyen diğer önemli faktör Soğuk Savaşın sona ermesidir. Sovyetler Birliğin dağılması uluslararası sistemde ABD'yi tek süper güç olarak ortaya çıkarmıştır. Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla Türkiye ve İran arasındaki önemli konulardan biri bağımsızlığını kazanan yeni cumhuriyetler üzerindeki çıkar ve güç mücadelesi olmuştur. SSCB'nin dağılmasıyla bu yeni ülkelerin uluslararası sisteme entegre edilmesinde iki ülke arasında rekabet ortamı oluşmuştur. Ancak bu rekabet ortamı ekonomik yetersizlik, Rusya'nın ülkeler üzerindeki etkisinin tamamen kalkmaması gibi nedenlerden dolayı Türkiye ve İran'ın istediği gibi sonuçlanamamış ve Ekonomik İş birliği Örgütü vasıtasıyla ticaret-yatırım ekseninde iş birliğine dönüştürmüştür. Buna karşın rekabet ortamının devam ettiği ve iki ülkenin bölgesel güç mücadelesini devam ettirdiği tek yer Azerbaycan olmuştur. İran nüfusunun önemli bir oranının Azeri Türkü olması ve milliyetçi çıkışlarıyla tanınan

² 1991 yılında Saddam Hüseyin'in olası saldırılarına karşı halkı korumak adına oluşturulan askeri birlik.

Elçibey'in iktidara gelmesi İran tarafından tehdit olarak algılanmıştır. İran olası bir etnik çatışmanın yaşanmasından ve ülkesine sıçramasından endişe duyarak Türkiye'nin Elçibey'i desteklemesinden rahatsız olmuştur (Topçu, 2017: 33). Bu yakınlaşmaya karşı Türkiye ile anlaşmazlık yaşayan Ermenistan'la ilişkilerin geliştirilmesi yönünde adımlar atmıştır.

İki ülke ilişkilerini bu dönemde etkileyen önemli sorunlardan bir diğeri Türkiye-İsrail arasındaki ilişkilerin artması olmuştur. Rafsancani her ne kadar bölgedeki devletlerle ilişkilerin geliştirilmesi yönünde politikalar izlemeyi hedeflese de İsrail daima bu devletlerin dışında tutulmuştur. 1994 Tansu Çiller'in ve 1996 Süleyman Demirel'in İsrail ziyaretleri, 1996 yılında askeri iş birliği anlaşmalarının imzalanması ve iki ülke arasındaki ticaretin artması İran tarafından olumsuz karşılanmıştır (Gök, 2005: 137). Bu yönde 1997 yılında İslam Konferansı Örgütü'nün Tahran zirvesinde İranlı temsilciler Türkiye'yi İsrail ile iş birliği yaptığı ve Kuzey Irak'ta PKK'ya yönelik operasyonlar yürüttüğü gerekçesiyle kınama çabası içine girmiştir (Dağı, 2002: 119). Ayrıca İran, Türkiye'nin İsrail ile yakınlaşmasına tepki olarak Türkiye ile sorunlar yaşayan Suriye ile ilişkilerini sıkılaştırmıştır.

Rafsancani döneminde Türkiye ve İran arasındaki iş birliğinin artmasına sebep olan önemli gelişmelerden biri D-8 Ekonomik İş birliği Teşkilatı'nın kurulmasıdır. 1996 yılında sekiz ülke arasında kurulan uluslararası örgüt; ticareti geliştirmek, ekonomiyi güçlendirmek ticaret ilişkilerinde ülkelere yeni fırsatlar sağlamak, diplomasiyi arttırmak ve ülkelerdeki yaşam standartlarının yükseltmek gibi çeşitli hedefler içermektedir. Örgütün ilk zirve toplantısı için Türkiye'ye gelen Rafsancani konuşmasında *"Bu zirvenin hedeflerinin kesin olarak belirlenmesinin İslam ümmetinin çıkarlarına uygun olacak bir çalışma başlatacağına inanıyoruz. İran olarak bu kutsal çalışmada yer almak için hazırlanıyoruz."* ifadelerini kullanarak diplomatik diyalogun artmasına vurgu yapmıştır (Topçu, 2017: 34). Erbakan önderliğinde kurulan D8 zirvesi sonraki yıllarda da ticari ilişkilerin ve iş birliğinin artması açısından önemini korumuştur.

Sonuç olarak 1989'da İran'da Rafsancani'nin cumhurbaşkanı olmasıyla ılımlı bir dış politika çerçevesinde İran'ın menfaatlerine odaklanılarak bölgesel ülkelerle iyi ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır. Rafsancani'nin önceliği İran'ı iç ve dış politikada

izole olmuş halinden kurtarmak ve İran'ın reel politik çıkarlarına göre hareket etmek olmuştur. Bu çerçevede Rafsancani Türkiye ile iş birliğini arttırmış ve iyi ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır.

2.1.3. Muhammed Hatemi Dönemi (1997-2005)

İran'da 1997 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde reformcu-muhafazakâr olarak bilinen Muhammed Hatemi seçilmiştir. Hatemi önderliğinde iktidara gelen reformcular İran'ın uluslararası ortamdaki prestijini ve başta komşu ülkeler olmak üzere diğer ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesini öncelikli hedef olarak belirlemiştir. Hatemi'nin iktidara geldiği dönemde tek kutuplu sistemin belirgin olarak ön plana çıkması İran'ın uyumlu ve statükocu bir dış politika anlayışı ortaya koymasına sebep olmuştur. Hatemi, Humeyni'nin aksine medeniyetler arası diyalog söylemine vurgu yaparak ülkeler arasındaki bağımlılığı vurgulamıştır. Bu doğrultuda Hatemi, komşu ülkeleri ve Batılı ülkeleri kapsayan barışçıl bir dış politika anlayışı gerçekleştirmeye çalışmıştır (Keskin, 2004: 25). İran için uluslararası ortama uygun bir dış politika anlayışı belirlenmeye çalışarak devletlerle ilişkilerin güvenilir bir zemine oturtmak amaçlanmıştır. Hatemi İran dış politikasını ideolojik çıkar ve çatışmacı söylemlerden ziyade ulusal çıkarlara dayanan barışçıl bir dış politika olması için çaba göstermiştir.

Hatemi içişlerinden fırsat buldukça İran dış politikasını medeniyetler arası diyalog geliştirme, bölge ülkeleriyle iyi ilişkiler kurma, uluslararası örgütlerle iş birliği yapma temelinde yönetmeye çalışmıştır (Roy, 2001: 173). Hatemi döneminde İran dış politikası birçok olumlu gelişmeye sahne olmuştur. Örneğin 1997 yılında İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) 8.Zirve Toplantısı İran'da yapılmış ve toplantıda Hatemi üç yıllığına İKÖ dönem başkanlığına seçilmiştir. Bu gelişme İran'ın bölge ülkeleri başta olmak üzere Arap coğrafyası ile ilişkilerini geliştirmesi için fırsat vermiştir (Gürkaş, 2011: 113). Hatemi barışçıl dış politika anlayışı temelinde Türkiye ile ekonomik, siyasi ve diplomatik iş birliğini arttırmaya ve iyi ilişkiler geliştirmeye özen göstermiştir.

İran'ın yeni Cumhurbaşkanı Hatemi'nin iç ve dış politikaya dair söylemleri ve ilişkileri geliştirmeye yönelik hedefleri Türkiye tarafından olumlu karşılanmıştır. İran'da yapılan seçimleri yakından takip eden dönemin Başbakanı Bülent Ecevit,

Hatemi'nin kazanmasını “*Herhalde İran artık başka ülkelere devrim ihracına kalkışmayacaktır*” sözleriyle değerlendirerek İran halkına tebrik mesajı göndermiştir (Milliyet, 2000). Rafsancani döneminden kalma bazı sorunların devam etmesine rağmen Hatemi dönemi Türkiye-İran ilişkileri iş birliği zemininde devam ettirilmeye çalışılmıştır. İran ve Türkiye pragmatist yaklaşım çerçevesinde güvenlik esaslı bir yakınlaşma stratejisi tercih etmiştir.

1998-2001 yıllarında Türk-İran ilişkileri daha çok PKK-Kürt sorunu temelinde şekillenmiştir. 1999 yılı Türkiye-İran ilişkilerindeki en zor dönemlerden biri olmuştur. İran resmi olarak reddetse bile PKK terör örgütüne karşı özellikle Batı Azerbaycan bölgesinde eğitim, barınma ve lojistik destek verdiği Türkiye İstihbaratı ve Güvenlik birimlerince bilinmekteydi (Tekin, 1999: 67). Nitekim İran, şubat ayında PKK terör örgütünün 6. Yıllık kongresinin Urmiya’da yapılmasına izin vermiştir. 27 Temmuz’da Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral İlhan Kılıç, Türk uçaklarının İran sınırında PKK kamplarını vurduğunu belirterek “*kampta İranlı subaylarda varmış, biz ne yapabiliriz ki? Zaten İranlı subayların PKK üyelerine eğitim desteği verdiği dair istihbaratlarımız vardı*” şeklinde bir açıklama yapmıştır. Bu durum İran tarafından tepkiyle karşılanmış ve Türk uçaklarının hava sahasını ihlal ettiğini iddia etmiştir. İran Türkiye’den özür dilenmesini ve tazminat ödenmesini talep etmiş ancak Türkiye sadece ortak bir komisyon kurularak inceleme başlatılmasını kabul etmiştir (Milliyet, 1999).

Yaşanan bu gerginliğe ek olarak İran’da öğrencilerin rejime karşı kitlesel gösterilerde bulunması ve Başbakan Bülent Ecevit’in gösterilere destek vermesi iki ülke ilişkilerini zor duruma sokmuştur. Bülent Ecevit’in öğrencilerin yanında yer alarak, gösterilerin İran halkının baskıcı rejime karşı doğal bir tepki olduğunu belirtmiştir (Olson, 2005: 56). İran Hükümeti Ecevit’in açıklamalarını iki ülke ilişkilerine zarar veren açıklamalar olduğunu belirterek protesto etmiştir. Yaşanan bu krizler Türkiye ve İran arasındaki ilişkilerin gerilmesine sebep olsa da imzalanan anlaşmalarla gerginlik çözülmeye çalışılmıştır. Aynı şekilde sınır güvenliği ve Türkiye’nin terörle mücadele sorunu iki ülkenin ortak çalışmalarıyla çözülmeye çalışılmıştır. 1999 yılında PKK lideri Abdullah Öcalan’ın yakalanarak Türkiye’ye getirilmesi sonrası PKK örgütü liderleri ve militanlarının İran sınırını kullanarak geçiş

yapması iki ülke arasında gerginliğe sebep olmuştu (Gürkaş, 2011: 114). Özellikle PKK ve Hizbullah olaylarının artması 2000 yılında ilişkileri belirleyen önemli bir sorundu. Türkiye'deki gazete haberlerinde PKK'nın silahlarını İran'dan temin ettiği ve PKK örgüt üyelerinin İran'da konuşlandığına dair haberlerin çıkması İran'a karşı tepkileri arttırmıştır (Türkiye, 2000). Ancak Hatemi, Türkiye'de yaşanan terör olaylarında İran'ın bir etkisinin olmadığını belirten açıklamalarda bulunmuş ve 2004 yılında PKK'yı terör örgütü olarak tanımıştır. Hatemi'nin iş birliği ve diyaloga bağlı ve çatışmadan uzak bir politika yürütmesi ikili ilişkilerin seyri açısından önemli bir manevra olmuştur.

İran, Türkiye'yi PKK terör örgütü üzerinden rahatsız ederken, Türkiye'de İsrail ile yaptığı ekonomik ve askeri anlaşmalar ile İran'ın rahatsız olmasına sebep olmuştur. Türkiye ve İsrail arasındaki yakınlaşmanın bir sonucu olarak iki ülke ortak askeri tatbikatlar düzenlemiştir. Bu yakınlaşma Ankara-Tahran arasında güven sorununa sebep olmuş ve ilişkilere olumsuz yansımıştır (Akgül, 2016: 89). Nitekim İran, Rafsancani döneminde olduğu gibi Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerini geliştirmesine karşı çok sert tepki göstermiştir.

Hatemi dönemi iki ülke ilişkilerini krize sürükleyen olaylardan bir diğeri 28 Şubat süreci olmuştur. Ankara'da Refah Partisi Sincan Belediye Başkanı Bekir Yıldız tarafından Kudüs Gecesi düzenlenmiştir. Düzenlenen Kudüs gecesine İran Büyükelçisi Muhammed Rıza Bagheri katılarak bir konuşma gerçekleştirmiştir. Konuşmasında Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkisini eleştirerek, katılanların şeriatı takip etmesi çağrısında bulunmuştur. Bu ifadeleri Ankara'da siyasi krize sebep olmuştur. Yaşanan diplomatik kriz bir süre devam ettikten sonra, iki ülke büyükelçiliklerin karşılıklı geri çekilmesiyle sona ermiştir (Çetinsaya, 2002: 326). Bu bağlamda Hatemi döneminde Humeyni'nin temel dış politika anlayışı olan rejim ihracı faaliyetlerinin azalsa bile devam ettiği görülmektedir.

2000'li yıllarda iki ülke arasında ticaret, yatırım, turizm gibi çeşitli alanlarda ekonomik iş birlikleri oldukça gelişmiştir. Bu yıllardan itibaren Türkiye-İran ilişkilerini etkileyen unsurlar ele alınırken ilk olarak Türkiye'de değişen iktidar ve dış politika söylemini değerlendirmek gerekmektedir. Türkiye'de 2002 yılında Milli Görüş çizgisinden gelen Recep Tayyip Erdoğan önderliğinde Ak Parti iktidara

gelmiştir. Ak parti Türkiye dış politikasının temel doktrinlerinden biri olan komşularla sıfır sorun ilkesi kapsamında bölge devletleriyle iyi ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır. Ayrıca AK Parti'nin ılımlı İslam ve muhafazakâr demokrasi modeline sahip olması Türk-İran ilişkilerine olumlu yansımıştır.

Hatemi'nin medeniyetler arası diyalog söylemi, bölge ülkeleriyle iyi ilişkiler kurma hedefi Ak partinin dış politika anlayışıyla benzerlik içermektedir. Bu bağlamda Ak Parti hükümeti döneminde komşu İran'la ekonomik ve siyasi ilişkilerin geliştirilmesi için iş birlikleri arttırılmaya çalışılmıştır. Ak Parti'nin iktidara geldiği dönemde İran'ın uluslararası toplumla ilişkileri bozuktur. Özellikle Rafsancani döneminde gündeme gelen uranyum zenginleştirme çalışmaları ABD olmak üzere diğer devletler tarafından İran'ın nükleer silah üretebileceği düşüncesiyle tepkiyle karşılanmıştır. Türkiye tepkilere rağmen İran'ın uluslararası ortamdan dışlanmaması için çalışmış ve İran'a yönelik gerçekleştirilebilecek müdahalelere karşı çıkararak diplomatik yollardan çözüme kavuşturulmasını savunmuştur (Kahraman, 2013: 105). Türkiye'nin bu tutumu İran tarafından memnuniyetle karşılanmış ve ikili ilişkiler üzerinde iyileştirici bir etki yapmıştır.

Hatemi döneminde Türkiye İran ilişkilerini etkileyen önemli konular; 11 Eylül saldırılarının gerçekleşmesi, ABD'nin Irak'a müdahalesi ve İran'ı Şer Ekseni ülkeler içine dahil etmesidir. 2001'de gerçekleşen 11 Eylül saldırılarından sonra uluslararası dengeler değişmeye başlamış ve ABD önleyici savaş doktrinine bağlı olarak İran'ı teröre destek veren ülkelerden biri olarak ilan etmiştir. Bu uluslararası ortamda İran, ABD'nin politikalarını engellemek için Türkiye ve bölge ülkeleriyle iyi ilişkiler kurmaya çaba göstermiştir (Aljazeera, 2014). Türkiye ise İran'a yönelik ilişkilerinde her zamankinden daha dikkatli davranarak ABD'nin tepkisini almamak için daha dengeli bir politika takip etmeye çalışmıştır.

ABD'nin 2003 yılında Irak'a müdahale etmesi İran ve Türkiye için ortak güvenlik sorununu ortaya çıkarmıştır. Bu sorun Irak'ın parçalanması ve Kuzeyinde bir Kürt devletinin kurulma ihtimali olmuştur. Kuzey Irak'taki otorite boşluğunun PKK ve diğer terör örgütleri tarafından doldurulma olasılığı iki ülkeyi de endişelendirmiştir. Ayrıca Irak'ın işgaliyle gerçekleşen istikrarsız ortam bölgede etnik ve mezhepsel çatışmaların artmasına yönelik risk oluşturmuştur. Bu nedenle Türkiye ve İran, Irak'ın

toprak bütünlüğünün korunmasına yönelik politika izlediği için işgal sonrası ortak güvenlik kaygılarıyla yakınlaşmaya başlamıştır. İran, kendisine karşı bir müdahale gerçekleştirilme riskine yönelik Türkiye’yi bölgedeki en önemli müttefiklerinden biri olarak belirlemiştir. Nitekim Irak’ın işgaline karşı iki ülkenin de katıldığı “Irak’a Komşu Ülkeler Toplantıları” düzenlenmiş ve Irak’ın toprak bütünlüğünün korunması için aynı duruş sergilenmiştir. Bu bağlamda iki ülkenin yakınlaşmasında ABD’nin bölgedeki askeri varlığı ve buna bağlı olarak oluşan güvenlik endişesi önemli bir etken olmuştur.

Türkiye kendi güvenlik hedefleri doğrultusunda İran’ın yakınlaşmasını olumlu karşılayarak ikili ilişkilerin geliştirilmesi için iş birliği anlaşmaları imzalamıştır (Nargül, 2020: 1013). Bu çerçevede Kasım 2001 yılında Başbakan Bülent Ecevit ve İran Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi bir araya gelerek Türkiye ve İran’ın terör örgütlerine karşı birlikte hareket etmesi gerektiğini belirten bir açıklama yapmıştır. Dışişleri Bakanı Harrazi, terör konusunda Türkiye’ye gerekli desteğin verildiğini söylemiş ve yakın zamanda bir grup PKK’nın Türkiye’ye teslim edildiğini belirtmiştir. Başbakan Ecevit ise İran’ın Türkiye’ye desteği karşısında memnuniyetini belirtmiştir (BYEGM, 2001). PKK konusunda iki ülke arasındaki iş birliği devam etmiş ve Temmuz 2004’te önemli bir güvenlik anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmada İran PKK’yı terör örgütü olarak kabul ederek Türkiye’nin isteğini yerine getirmiştir. Buna karşılık Türkiye de İran karşıtı Halkın Mücahitleri Örgütünü terör listesine almıştır. Aynı zamanda PKK’nın İran kolu PJAK³ terör örgütü ile mücadele edilmesine yönelik karar alınmıştır (Kahraman, 2013:116).

Türkiye ve İran arasındaki iş birliği sadece güvenlik-askeri alanla sınırlı kalmamış; ekonomik ve siyasi alanlarda da gelişmeye devam etmiştir. Ekonomik alanda iki ülke aralarındaki sorunları ikinci plana atarak ekonomik hedeflerin gerçekleştirilmesi konusunda titiz davranmıştır. 2000 yılı mayıs sonunda iki ülke bakanları, Gürbulak ve Bezergan gümrük kapılarındaki vergilerin azaltılması ve kaçakçılığın engellenmesi için anlaşmalar imzalamıştır. 2001 yılında Türkiye’de yaşanan ekonomik kriz karşısında Hatemi, Türkiye’ye desteğini somut bir şekilde

³ Kürdistan Özgür Yaşam Partisi

göstererek 30 Temmuz'da İran'dan Türkiye'ye doğalgaz ihracının başlamasına yönelik karar almıştır. Böylece iki ülke arasındaki ticaret hacmi yaklaşık 4 milyar dolara çıkmıştır (İnançlı ve Ak, 2006: 396). Türkiye ve İran'ın karşılıklı bağımlılık çerçevesinde ekonomik ilişkilerini arttırmaya çalışması siyasi ilişkilere de yansımıştır.

2004 yılında Başbakan Erdoğan'ın İran'a resmi ziyarette bulunması ilişkilerin geliştirilmesinde açısından önemli bir adım olmuştur. Hatemi Başbakan Erdoğan'a *"Burası sizin eviniz, kendi ülkenize hoş geldiniz!"* sözleriyle sıcak bir karşılama gerçekleştirmiştir (Hürriyet, 2004). İran'da yayınlanan gazeteler Erdoğan'ın bu ziyaretini iki ülke arasındaki ileriye yönelik anlaşmaların ve geniş çaplı iş birliğinin önemli bir adımı olarak yorumlamıştır (CNN, 2004). Aynı yıl Türkiye Devlet Bakanı Kürşat Tüzmen 300 kadar Türk iş adamıyla İran'a giderek gümrük vergilerine ilişkin yeni anlaşmalar gerçekleştirmiştir. 2004 yılında gerçekleşen D-8 İslam İş birliği zirvesinde iki ülke Cumhurbaşkanları ilişkilerin geliştirilmesi yönünde ortak görüş ve beklentilerini de dile getirmiştir. Bu süreçte İran'dan doğalgaz ithalatı ve Türk şirketlerinin İran'a yatırım yapmaları gibi önemli konular ele alınmıştır (Karacasulu, 2010: 214). İki ülke arasında karşılıklı ziyaretlerle ekonomik ve siyasi ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır.

Türkiye ve İran aynı zamanda enerji jeopolitiği açısından iki önemli aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. İran, dünyanın en zengin doğalgaz ve petrol yataklarına sahip ülkeler arasında bulunmaktadır. Sahip olduğu rezervler nedeniyle dünya enerji sektöründe önemli bir konumdadır. Türkiye ise tükettiği petrolün neredeyse %90'ını ve doğalgazın neredeyse tamamını ithal ederek, kaynak ülke olarak değil tüketici ülke olarak enerji jeopolitiğinde yerini almaktadır. Bu sebeple Türkiye ve İran arasında enerji alanında önemli bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi mevcuttur. Türkiye için İran, İran için de Türkiye ticaret açısından önemlidir. İran ve Türkiye arasındaki ticaret hacmine bakıldığında 2000'li yılların başında 1 milyar dolar civarında iken 2010 yılına gelindiğinde on katına yükselmiştir. İki ülke arasında 1996 yılında doğalgaz anlaşması imzalanmıştır. Ve yapılan çalışmalar neticesinde İran'dan ilk gaz 2001 yılında alınmaya başlanmıştır (Gürkan, 2022:68).

Sonuç olarak Hatemi döneminde iki ülke arasında bazı konularda gerilimler yaşanmasına rağmen ilişkilerin daha çok pozitif yönde ivme kazanarak ilerlediğini

söylemek mümkündür. Hem Türkiye hem de İran uluslararası ortamın da etkisiyle ikili ilişkilerde barışçıl politikalar yürütmeye çalışmıştır. Hatemi döneminde İran ve Türkiye arasında yaşanan temel güvenlik problemleri İran'ın terör örgütü PKK'ya yönelik politikaları olmuştur. Bu sorun karşılıklı ziyaretler ve anlaşmalarla çözülmeye çalışılmıştır. Türk-İran ilişkileri sadece güvenlik alanında değil ekonomik, sosyal ve kültürel alanda da gelişme göstermiştir.

2.2.4. Mahmud Ahmedinejad Dönemi (2005-2013)

İran cumhurbaşkanlığını iki dönem boyunca elinde tutan ve “ılımlı” olarak nitelendirilen Hatemi'den sonra 24 Haziran 2005 tarihinde Cumhurbaşkanlığı seçimini “aşırı muhafazakâr” olarak bilinen Mahmud Ahmedinejad kazanmıştır. Ahmedinejad seçimlerde Rafsancani ve yeni muhafazakâr akımdan Ali Laricani, Muhamedalibaf ve Muhsin Rızai gibi güçlü ve etkili isimlere karşı beklenmedik bir zafer kazanmıştır. Ahmedinejad'ın seçimleri kazanması şaşkınlığa yol açmış ve Humeyni dönemi oluşan görüşün yeniden hayat bulacağı yönünde yorumlanmıştır (Akgül, 2016: 90). Ahmedinejad'ın yetiştirdiği siyasi ortamın Humeyni'nin ABD ve Batı karşıtlığı söylemlerinin etkili olduğu bir dönem olması ve Ahmedinejad'ın İran-İrak savaşında gönüllü olarak askerlik yapması (Çitlioğlu, 2015: 52), muhafazakâr bir görüş benimsemesinde etkili olmuştur.

Seçimi Ahmedinejad'ın kazanmasıyla 2005 yılından itibaren İran siyaseti tekrar muhafazakârların kontrolüne girmeye başlamıştır. Devrimden uzun süre sonra Humeyni'nin görüşlerine yakın bir adayın kazanması devrimin etkisinin devam ettiğini göstermektedir (Önder, 2013: 275). Zira Ahmedinejad seçim vaatlerinde devrim ilkelerine vurgu yaparak Humeyni'nin halkçı vaatlerini yerine getirme sözünü vermiş ve pragmatist-reformcu adaylara karşı galip gelmiştir. Ahmedinejad'ın bu büyük zaferi Rafsancani dönemiyle başlayan reformcu hareketlerle birlikte rejimin sonunun geleceği düşüncesini sekteye uğratmıştır. Ahmedinejad, Rafsancani'nin pragmatist ve Hatemi'nin reformcu bakış açısını devrimin ilkelerine sadık kalınmadığı gerekçesiyle suçlamıştır. Ahmedinejad'a göre 1989 yılından sonra başlayan İran dış politikasındaki yumuşama, yöneticilerin medeniyetler diyalogu altında uyumlu politikalar takip etmesi, İran'ın menfaatlerini karşılayamamıştır. Bu yumuşama

ülkenin güvenlik konusunda zafiyetler vermesine sebep olarak uluslararası ortamda İran'a yönelik tehditleri arttırmıştır.

Ahmedinejad, dış politikada diplomasi ve diyalogdan ziyade çatışma ve dini liderlerin etkisinin belirginleştiği bir politika anlayışı benimsenmiştir (Aras, 2007:30). Bu anlayış uzlaşma ve iş birliği yerine güç odaklı olmuştur. Ahmedinejad, Hatemi ve Rafsancani dönemlerindeki Batı ile uyum ve barış içinde olma söylemini geride bırakarak “uyum yerine güç ve kuvvet” ilkesini benimsemiştir. Ahmedinejad dönemi İran'ın dış politikası bazı farklılıklar dışında Humeyni dönemi dış politikasıyla benzerlik göstermektedir. Bu farklılıkların en önemlisi Arap ülkeleri olmak üzere Müslüman ülkelere karşı benimsenen yaklaşım olmuştur. Humeyni dış politikada rejimin ihracını gerçekleştirebilmek için Müslüman devletlere karşı radikal söylemler gerçekleştirmişti. Ahmedinejad ise dış politikada bu söylemlerini ABD, Batı ve İsrail üçgeninde gerçekleştirmiştir. Müslüman ülkelere karşı daha ılımlı davranarak ilişkilerin korunmasına özen göstermiştir (Atay ve Muran, 2009: 156). Ahmedinejad'ın radikal söylemleri özellikle İsrail üzerinde öne çıkararak gerilimi tırmandırmıştır. İktidarı boyunca ABD ve İsrail'e karşı sert tutumunu devam ettirmiştir. Ahmedinejad'ın bu radikal söylemleri söz konusu devletlerden algıladığı tehditlere yöneliktir. Neorealizme göre uluslararası sistemde düzenleyici bir otoritenin olmaması anarşik yapıya ve bu da devletlerin kendilerini korku ve güvensizlik içinde hissetmelerine neden olur. Dolayısıyla İran güvenlik kaygısını ön plana çıkararak en çok tehdit algıladığı bu ülkelere karşı radikal söylemlerde bulunmaktadır.

Ahmedinejad'ın dış politikadaki sert tutumunun temel sebebi uluslararası sistemin adaletsizlik üzerine kurulduğunu ve İran'a sürekli haksızlık yapıldığını düşünmesidir. Özellikle Irak ve Afganistan'da gerçekleşen müdahalelere karşı sıkça İran'ın bu iki ülke gibi olmayacağını vurgulamıştır. Bu kapsamda Ahmedinejad dış politikada zayıf gözükmek için Batılı ülkelere karşı sert politika izleyerek saygınlık elde etmeye çalışmıştır. Aynı zamanda Ahmedinejad'ın yönetim kadrosunun çoğunlukla askeri kökenli olması, onların dış politikada diplomatik yollardan daha çok askeri caydırıcılığı temel almasına sebep olmuştur. Bu bağlamda Ahmedinejad dönemi İran dış politikası güçlü ol, saldırgan ol, krizlere karşı yeni krizler oluşturarak çözüm sağla şeklinde oluşmuştur (Atay ve Muran, 2009: 158-160). Bu anlayışla İran petrol

ve enerji gücünü kullanarak yeni krizlere neden olmuş ve bilhassa nükleer silahlanma konusunda sert bir tutum sergilemiştir. Ahmedinejad'ın bu sert tutumunu pragmatist çerçevede kullanarak etkili bir dış politika taktiği oluşturmaya çalıştığını söylemek de mümkün olabilir.

Ahmedinejad yönetime geldiğinde Türkiye'de 2002 yılı itibariyle iktidara gelen Ak Parti görev yapmaktaydı. Ak Parti, barışçıl bir strateji takip etme ve komşularla olan ilişkilerin iyi seviyeye taşınmasına yönelik bir dış politika anlayışı benimsemişti. Davutoğlu tarafından geliştirilen Komşularla Sıfır Sorun Politikasına göre Türkiye; yakın çevresinde yer alan ülkelerle ortak çıkarlar temelinde siyasi, ekonomik, kültürel ilişkiler kurmalı ve komşuları ile olan ilişkilerini iyi düzeye getirmelidir (Koçer, 2008:922). Neorealizme göre devletler arasındaki iş birlikleri olabilir ancak bu iş birliklerinin belli sınırları olmalıdır. Devletler uluslararası sistemde bir güç mücadelesi yürüttükleri için uzun sürecek barışın sağlanması olası değildir. Türkiye, komşularıyla olan ilişkilerinde ekonomik, kültürel ve toplumsal konulara ağırlık vererek gerilimlerin ve güvenlik risklerinin azalmasını hedeflemiştir (Davutoğlu, :144). Ancak neorealist teorinin belirttiği gibi sistemin anarşik yapısı devletlerin dostane ilişkiler geliştirmesini kabul etmemektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin bu politikası Suriye Krizinin ortaya çıkmasıyla işlevini kaybetmiştir.

Ahmedinejad ve Erdoğan yönetiminde Türkiye-İran ilişkileri yakınlaşmaya devam ederek 2011 yılına kadar olumlu bir şekilde ilerlemiştir. Hatta Türkiye için sorun olan ve özellikle 90'lı yıllarda gündemden düşmeyen ve İran'ın da desteklediği yönünde iddialar olan PKK meselesi Ahmedinejad döneminde fazla gündeme gelmemiştir. 2011 yılına kadar iş birlikleri artmış sınır güvenliğinin sağlanması ve terörle mücadele edilmesi konusunda anlaşmalar imzalanmıştır (Ataman, 2010: 72). Türkiye, İran nükleer meselesinde aktif bir rol oynayarak uluslararası ortamda İran'a desteğini sürdürmüştür. 2011 yılından sonra ise Arap Baharıyla gelen bölgesel krizler iki ülke ilişkilerinde pozitif giden sürecin gerginleşmesine sebep olmuştur.

Ahmedinejad döneminde iki ülke arasındaki en keskin yakınlaşma İran'ın Nükleer programına yönelik olmuştur. Bilindiği üzere İran'ın nükleer güce erişme arzusu Şah dönemiyle gündeme gelmeye başlamış ve özellikle Rafsancani döneminde sık sık dile getirilmişti. Bu uzun sürece yönelik olarak 2002 yılında Washington

tarafından İran'ın gizli bir şekilde nükleer projeler yürütmekte olduğu iddia edilmişti. Natanz ve Arak'ta ağır su üretim tesislerinin varlığı İran'ın nükleer silah üretmeye çalıştığına delil olarak gösterilmişti (Kıbaroğlu, 2006: 78). 2002 yılı itibariyle İran'ın nükleer programı uluslararası kamuoyu tarafından yakından takip edilmeye başlanmıştır. Nükleer sorun, İran ile ABD arasında UAEK ile AB'nin de dahil olduğu bir krize dönüşerek Ahmedinejad yönetiminde zirveye çıkmıştır (Göktaş, 2014: 26). Ahmedinejad nükleer müzakereler konusunda katı ve uzlaşmaz bir tavır sergileyerek İran'ın güvenliğinin sağlanabilmesi için en önemli faktörün nükleer güce sahip olmak olduğunu savunmuştur. Ahmedinejad cumhurbaşkanlığı döneminde nükleer konusunda taviz vermemiş ve ABD-AB ile yürütülen müzakerelerin çıkmaza girmesine sebep olmuştur (Daşdemir, 2017: 70).

Türkiye, yaşanan nükleer krize karşı iki politika üzerinde durmuştur. İlk olarak bölgedeki güvenliğin ve istikrarın korunabilmesi için nükleer silahlara ve nükleer silahların yayılmasına karşı çıkmıştır. İran'ın nükleer silaha sahip olması bölgede güç dengelerinin değişmesi açısından Türkiye için risk taşımaktaydı. Bu sebeple Türkiye, komşusu İran'ın nükleer silah elde etme fikrini olumlu karşılamamıştır. Ancak diğer taraftan Batılı ülkelerin ikili davranışlarına karşı tepki göstermiştir. Bu ülkeler varsayımlara dayanarak İran'ın nükleer silaha sahibi olduğunu belirtirken, kendilerinin nükleer güce sahip olması ve aynı şekilde İsrail'in nükleer silahlara sahip olması konusunda ses çıkarmamaktaydı. Konuyla ilgili olarak Erdoğan, Batılı ülkelerin ellerinde yeterli kanıt olmadan İran'ın nükleer silah elde etmeye çalıştığı konusundaki endişelerini 'dedikodu' olarak tanımlamış ve İran'a nükleer programı konusunda baskı yapan ülkelerin nükleer silaha sahip olduğunu belirterek bu tutumlarının adil bir davranış sergilenmediğini ifade etmiştir (BBC NEWS, 2009). Bu görüş çerçevesinde Türkiye, İran'ın Batı ile olan geriliminin çözümüne yönelik diyalog çağrısında bulunmuş ve normalleşmenin sağlanabilmesi için arabulucu rolü üstlenmiştir.

Erdoğan ECO dokuzuncu Dönem Zirvesi Toplantısında Ahmedinejad'la görüşerek İran nükleer enerji programı hakkında uyarılarda bulunmuştur. Ahmedinejad hükümetine "şeffaflık ve uluslararası kurumlarla iş birliği" tavsiyesinde bulunarak bölgedeki gerginliğin azaltılmasını istemiştir. Erdoğan görüşmede Ahmedinejad'ın uluslararası toplumla uzlaşma içinde olması gerektiğini vurgulayarak

“*çözüm masada olmalı, sonuna kadar diplomatik çözüm zorlanmalıdır*” ifadelerini kullanmış ve Türkiye’nin de arabuluculuk için elinden geleni yapacağını belirtmiştir (Amerika’nın Sesi, 2006). Ahmedinejad döneminde her ne kadar nükleer sorundan kaynaklı gerginlik Türkiye’yi endişelendirse de genel anlamda Türk-İran ilişkilerinde bir olumsuzluğa yol açmamıştır. Hatta İran’ın Batı toplumuyla arasının bozulması Türkiye ile yakınlaşması için fırsat olmuştur. Bu bağlamda Ahmedinejad 14 Ağustos 2008 tarihinde Türkiye’yi ziyaret ederek ilişkilerin güçlendirilmesini vurgulamıştır. Türkiye’nin İran’ın yasal haklarını desteklediğini ifade eden Ahmedinejad, Erdoğan’ın İran nükleer krizinin diplomatik yollardan çözümü için gösterdiği çabalara teşekkür etmiştir (DW, 2008).

2008 yılı itibariyle Türkiye, Batı ve İran arasındaki krizde diplomasi kurma çabalarına yönelik olarak bizzat arabulucu rolü üstlenmeye başlamıştır. Türkiye, BM P5+1 (BM Beş Daimî Üyesi ve Almanya) grubunun öneri paketine İran’ın cevap vermesi için Ahmedinejad ile sıkı bir diplomasi trafiğine girmiştir. İran’ın elindeki zenginleştirilmiş uranyumun takas edilmesine yönelik 2010 yılında Türkiye, Brezilya’nın da dahil olduğu arabuluculuk rolünü devam ettirmiştir. Türkiye ve Brezilya’nın ortak girişimiyle Tahran Bildirisi imzalanarak İran’ın takas yapmayı kabul etmesi sağlanmıştır (Yılmaz, 2019: 95-97). Takas işleminin tam olarak gerçekleşmemesine rağmen Türkiye, İran’ın yaşadığı kriz karşısında sorunun çözümüne ilişkin barış ve istikrarın korunması için diplomatik faaliyetlerini yürütmeye devam etmiştir.

Ahmedinejad döneminde İki ülke ilişkilerinin yakınlaşmasını sağlayan olaylardan biri Mavi Marmara ve Başbakan Erdoğan’ın Davos krizi olmuştur. Davos krizi 2009 yılında “Gazze: Ortadoğu’da Barış” başlıklı panel sırasında Erdoğan ve Dünya Ekonomik Formu Moderatörü David Ignatius ve İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Perez arasında yaşanmıştır. Erdoğan İsrail’e karşı sert eleştiriler yöneltirken moderatörün sözünü kesmesine tepki göstermiş ve toplantıyı terk etmiştir (Erdoğan, 2013: 43). Erdoğan’ın “One Minute” olarak da bilinen Filistin’e destek çıkışı İran ve Müslüman ülkeler tarafından taktirle karşılanmıştır. İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad, Başbakan Erdoğan’a teşekkür mesajı göndererek şu ifadelerde bulunmuştur: “*İran halkı tutumunuzu en samimi içtenlikle selamlıyor, takdirle*

karşılıyor, sizin ve Türk halkının başarısı için dua ediyor. Acizane, büyük İran halkının temsilcisi olarak cesurca tutumunuzdan dolayı sizi tebrik ediyorum. Allah'tan siz Türk devleti ve milleti için sağlık ve başarılar diliyorum.” (Cumhuriyet, 2009).

Ahmedinejad, Erdoğan'ın sadece Türk halkının duygularını değil dünya halkının ve Müslümanların duygularına tercüman olduğunu da dile getirmiştir. İran Anayasa koyucular genel sekreteri Ayetullah Ahmed Cenneti'de Erdoğan'a bir mesaj göndererek: *“Aziz ve Muhterem kardeşim Erdoğan, İsrail karşısında cesurca ve mertçe sergilediğiniz davranışınız karşısında kendim ve İran halkı adına teşekkür ve taktirlerimi gönderiyorum. Türk halkının ve Müslümanların sözünü söylediniz. Cesurca tutumunuzla Filistin halkını mutlu ettiniz ve bazı Arap liderlerini utandırdınız. Her zaman başınız dik olsun. Başarılar diliyorum”* ifadelerini kullanmıştır. İran politikacıları ve halkı tarafından Erdoğan'ın tutumu gazetelere de yansımıştır. İran'daki önemli gazetelerden bazıları “Yaşasın Erdoğan” manşetiyle çıkmıştır (Cumhuriyet, 2009). İran'ın Filistin konusundaki tavrı ve İsrail'e karşı tutumu göz önüne alındığında Davos zirvesinde Erdoğan'ın açıklamalarının iki ülke ilişkilerine olumlu yansıdığını söyleyebilmek mümkündür.

İran'ın Türkiye'ye yönelik desteğinin arttığı bir diğer konu Mavi Marmara baskını olmuştur. Baskın, 26 Mayıs 2010 tarihinde Gazze'ye insani yardım ulaştırmak için başta Türkiye olmak üzere çeşitli ülkelerin vatandaşlarından oluşan gönüllü yolcuların İstanbul'dan yola çıkmasıyla başlamıştır. Gemilerin geçişine izin vermeyeceğini bildiren İsrail, silahlı kuvvetleri aracılığıyla konvoyu saldırarak 1'i Amerikan vatandaşı olmak üzere 8 Türk vatandaşını katletmiştir (Gürpınar, 2017: 244). Saldırı sonrası uluslararası toplumdan özellikle İran'dan destek mesajı gelmiş; Ahmedinejad, Türkiye halkının yaptığı insani duruş karşısında teşekkür ederek *“Barış kervanına (Gazze'ye yardım götüren gemileri ifade ederek) yapılan saldırı, gerçekte tüm insanlığın duygularını etkilemiştir. Saldırı sadece bir yardım gemisine yapılan saldırı değildir. Halkların uyanışı ve zalimin zulmün karşısında durmasıdır. Yardım gemisi sadece masum Gazze halkı için değil, insanlığın özgürlüğü için yapılan bir eylemdir”* ifadelerini kullanmıştır. Ahmedinejad, İsrail'e yönelik olarak Siyonist rejimin insani değerleri ve uluslararası hukuku tanımadığını da vurgulayarak Türkiye hükümetine halkının hareketinden dolayı teşekkür ettiğini belirtmiştir (NTV, 2010).

Ahmedinejad, Davos ve Mavi Marmara krizinde yaşanan gelişmelere yönelik Erdoğan'a ve Türk halkına desteğini yaptığı açıklamalarla göstermiştir.

Ahmedinejad döneminde Türk-İran ilişkilerinin krize girmesine neden olan en önemli gelişme Arap Baharı ve buna bağlı olarak yaşanan Suriye krizi olmuştur. 2000'li yıllardan itibaren özellikle Ak Parti döneminde Türk-İran ilişkilerindeki iş birliği öyle bir seviyeye ulaşmıştı ki Türkiye'de dış politikanın Batı ekseninden çıktığına dair sorgulamalar başlamıştı (Uzun, 2013: 145). Ancak son on yılda iki ülke arasındaki siyasi, ekonomik ve sosyal ilişkilerin artmasına rağmen iki ülke arasındaki bölgesel rekabet devam etmişti. Bu bölgesel rekabet Arap Baharının ortaya çıkmasıyla birlikte iki ülke arasında gerilimin artmasına sebep olmuştur. Arap Baharı 2010 yılında Tunus'ta halk protestoları ile başlamış ve kısa sürede Kuzey Afrika ve Ortadoğu'ya yayılarak uzun sürecek bir değişime sebep olmuştur. Türkiye'de özellikle Ak parti döneminde gelişen ilişkiler Arap Baharı süreciyle değişim geçirerek iki ülke arasında kırılmalar yaşatmıştır.

2.2.5. Hassan Ruhani (2013-2021)

Ahmedinejad'ın güvenlik/güç eksenli bir dış politika izlemesi ve radikal söylemleri İran'ın uluslararası sistemden izole olmasına neden olmuştu. İç siyasette popülist politikalarla ekonomik sübvansiyonlar azaltılarak alt gelir grubundaki halka doğrudan nakit yardımı gibi politikaların yapılması İran'ın petrol gelirlerinin düşmesine ve para biriminin dolar karşısında değer kaybetmesine sebep olmuştu. Aynı zamanda ülkede enflasyon oranları yükselmiş ve işsizlik artmıştır (Arıkan, 2014: 26-29). Bu şartlar altında 2013 yılında gerçekleştirilen Cumhurbaşkanı seçimlerine değişim ve yumuşama söylemiyle katılan Ruhani kazanmıştır.

Reformistler tarafından desteklenen Ruhani seçildikten sonra dış politikaya yönelik çalışmalara öncelik vermiştir. İran'a uygulanan yaptırımlar ülkenin siyasi ve ekonomik olarak zor duruma girmesine sebep olmuştu. Ruhani özellikle nükleer sorunların çözülebilmesi için Ahmedinejad'ın kullandığı sert söylemler yerine batılı ülkelerle müzakere ederek anlaşmayı uygun görmüştür. Müzakereler neticesinde ekonomik problemlerin çözülmesi ve halkın rahatlaması amaçlanmıştır. Bu hedeflediği düşüncelere ulaşabilmek için iktidara gelir gelmez başlattığı girişimler, 24 Kasım 2013 tarihinde P5+1 ülkeleriyle imzalanan Cenevre Anlaşmasıyla

sonuçlanmıştır. Anlaşmaya göre İran nükleer faaliyetlerini yavaşlatarak uluslararası denetime açık hale getirecekti. Bunları sağlaması halinde sağlık, para transferi ve havacılık alanlarındaki yaptırımlardan bazılarının hafifletilmesi kararlaştırılmıştır (Sanyürek, 2018: 213).

Ruhani'nin Cumhurbaşkanlığının ilk dönemlerinden itibaren gerçekleştirdiği ılımlı politikalar sayesinde Batı ve ABD ile olan ilişkiler kısmen yumuşama içerisine girmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki tüm bunlara rağmen İran dış politikasının köklü ya da yapısal bir değişim gerçekleşmemiştir. Ruhani ile İran dış politikasında daha çok söylem değişikliğine gidilmiş ve yine Rehber'in önderliğinde ülke yönetilmeye çalışılmıştır.

Ruhani İran dış politikasının yumuşatılması konusunda çabalarken özellikle komşu ülkelerle iş birliğinin geliştirilmesini önemsemiştir. Bu bağlamda İran'ın yeni dönem ilişkilerinde yapıcı angajman içinde olacağı vurgulanmıştır. Ruhani bu yapıcı angajmanı devletlerin karşılıklı olarak birbirlerine saygı ve eşitlik çerçevesinde muamele etmeleri ve ortak sıkıntıların giderilip ortak amaçlar etrafında çalışmalar yapmaları olarak tanımlamıştır (The Washington Post, 2013). Bu bağlamda Ruhani İran'ın komşu ülkelerle karşılıklı güven ve şeffaflık üzerine politikalar gerçekleştirerek mevcut krizlerin çözülebileceğini belirtiyordu. Ruhani yönetimi bu anlayış çerçevesinde Türkiye ile olan ilişkilere de önem vermiştir. İki ülke Arap Baharı ve artan terör olayları gibi bölgesel sorunlardan doğrudan etkilenecek rekabet içerisinde iş birliği ortamı oluşturmaya çalışmıştır.

Ruhani'nin Cumhurbaşkanı seçilmesiyle dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ü temsilen Tahran'da düzenlenen yemin törenine katılmıştır. Cumhurbaşkanı tören sonrası Davutoğlu'nu kabul ederek ikili ilişkiler ve bölgesel konulara dair gelişmeleri değerlendirmiştir (Cumhuriyet, 2013). Ruhani'nin göreve gelmesiyle iki ülke arasındaki en üst düzey toplantı aynı yıl Eylül ayında gerçekleşmiştir. BM Genel Kurulu Toplantısında bir araya gelen Cumhurbaşkanı Ruhani ve Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül yakın iş birliği mesajı vererek bölgesel ilişkilere yönelik daha yapıcı çözümlerin sağlanması gerektiğini vurgulamışlardır (Anadolu Ajansı, 2013). Ruhani, 18 yıl sonra Türkiye'ye resmi ziyarette bulunan ilk İran Cumhurbaşkanı olmuştur.

Hasan Ruhani Cumhurbaşkanı seçilmesinden hemen sonra İran'a yaptırımlara sebep olan nükleer krizle ilgili olarak anlaşmalar imzalamış ve krizin çözümüne ilişkin Türkiye'nin Ahmedinejad döneminde gerçekleştirdiği arabuluculuk faaliyetlerini işlevsiz bırakmıştır. Ruhani Türkiye'nin ya da diğer ülkelerin arabuluculuğuna ihtiyaç duymadan uluslararası toplumla doğrudan iş birliği yapılabileceğini göstermiştir. Aslında bu durum İran'ın uluslararası baskı altında kaldığı dönemlerde Türkiye'nin diplomatik iş birliğinden mecburi olarak faydalanmaya çalışması diğer zamanlarda ise Türkiye'nin ön plana çıkmasını istememesi olarak yorumlanabilir (Tamçelik, 2014: 327). Her ne kadar iki ülke ilişkilerinde ekonomik, sosyal alanlarda iş birlikleri devam etse de Ruhani döneminde Arap Baharıyla çıkan ayaklanmalara bağlı olarak özellikle Suriye konusunda yaşanan görüş ayrılığı Türkiye ve İran arasındaki bölgesel rekabeti arttırmıştır.

Ruhani, Batı ülkeleriyle yürüttüğü diplomatik müzakerelerin etkisiyle Suriye'deki varlığını arttırarak Devrim Muhafızlarını ve sivil milisleri Esad için görevlendirmiştir. İran'ın Suriye'de gerçekleştirdiği agresif politikaları ve bölgesel rekabette genişlemeci stratejisi Türkiye tarafından tehdit olarak algılanmıştır. İran'ın özellikle Şii gruplar üzerindeki etkinliğini arttırmaya çalışması Türkiye'yi rahatsız etmiştir. İki ülke arasında Suriye odaklı siyasi ve güvenlikten doğan rekabete bağlı olarak karşılıklı sert açıklamalar ve politik hamleler de gerçekleştirilmiştir. Türkiye, İran'ın artan etkinliğine karşı başta Suudi Arabistan olmak üzere Körfez ülkeleriyle iş birliği yapmaya başlamıştır (Kurt, 2018: 81). 2016 yılında gerçekleşen İslam İş birliği Teşkilatı Zirvesinde Türkiye ve Suudi Arabistan İran'ın takip ettiği politikaları eleştirerek Suriye, Bahreyn ve Yemen gibi ülkelerin iç işlerine karışıldığı gerekçesiyle suçlamıştır. Karşılıklı yapılan açıklamalar iki ülke ilişkilerini ekonomik ve siyasi açıdan doğrudan etkilemiştir. Örneğin 2012 yılında 21,9 milyar dolar olan ticaret hacmi, 2013 yılında 14,5, 2014'te 13,7 ve 2015 yılında 9,6 milyar dolar seviyesine düşmüştür (Çetingüleç, 2018). Bu durum iki ülke arasında bölgesel krizlere yönelik rekabetin arttığı yıllarda ekonomik ilişkilerinde etkilendiğini göstermektedir.

İran, eleştirilere rağmen Suriye'ye olan desteğini yürütmeye devam etmiş ve Türkiye'nin sınır güvenliğini sağlamak için Suriye'de yürüttüğü 2017 yılında gerçekleştirilen Fırat Kalkanı operasyonu ve 2019 da gerçekleştirilen Barış Pınarı

Harekâtını tepkiyle karşılamıştır. Dışışleri Bakanlığı sözcüsü Behram Kasımî yazılı açıklamasında operasyonun kabul edilemez olduğunu ve Suriye'nin toprak bütünlüğünün ihlal edildiğini iddia etmiştir. Aynı şekilde İran Dışışleri Bakanı Cevad Zarif gerçekleştirilen Barış Pınarı Harekâtına ilişkin sosyal medya hesabından yaptığı açıklamada Türkiye'nin Suriye'nin toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı göstermesi gerektiğini belirtmiştir. Harekata ilişkin olarak Dışışleri Bakanlığından yapılan açıklamada Türkiye'nin derhal Suriye'deki güçlerini geri çekmesi ve saldırıyı durdurması gerektiği çağrısı yapılmıştır (İRAM, 2019). İran, Esad'a yönelik gerçekleştirilen her türlü müdahalede Türkiye'yi karşısına alarak Suriye'de rejimin varlığını desteklemiştir.

Sınır ötesi hareketler ile gerilen iki ülke ilişkileri 2017 yılında İran Genel Kurmay Başkanı'nın Türkiye ziyareti ile iyileşmeye başlamıştır. Bu ziyaret ikili ilişkilerin geliştirilmesi açısından kritik olmasının yanı sıra üst düzey İranlı generalin devrim sonrası gerçekleştirdiği ilk ziyaret olması açısından önem taşımaktadır. Genelkurmay Başkanı Bakiri yaptığı açıklamada *“Türkiye ile yüzyıllardır dostane ilişkilerimiz var, güvenli ve sakin bir sınırı paylaşıyoruz. Bu ziyareti gerçekleştirmek askeri meseleleri ve bazı bölgesel sorunların ele alınması açısından gerekliydi”* açıklamasında bulunarak ilişkilerin geliştirilmesine yönelik ılımlı mesajlar vermiştir (BBC NEWS, 2017). Yaklaşık 3 ay sonra Türkiye Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hulusi Akar'da İran'a iadeyi ziyaret gerçekleştirerek üst düzey görüşmeleri devam ettirmiştir. Görüşmede Savunma Bakanı Hatemi Türkiye'nin savunma ve güvenlik açısından İran'ın dış politikasında önemli bir yere sahip olduğunu belirterek Suriye krizinin çözümüne yönelik iki ülkenin kritik bir rol üstelendiğini dile getirmiştir (SPUTNIK, 2017). Suriye konusunda iki ülke farklı taraflarda olsa bile bölgesel konjonktüre bağlı olarak ilişkiler, sürekli değişkenlik göstermektedir. Yaşanan süreç iki ülkenin iş birliği yapmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda Suriye krizinin çözümüne ilişkin gerçekleştirilen önemli iş birliklerinden biri Astana ve Soçi süreçleri olmuştur.

Suriye krizinde Türkiye ve İran farklı ideoloji ve siyasal görüşlere sahip olmasına rağmen belli politikalar çerçevesinde ittifak anlayışı ile ortak hareket ettiği görülmektedir. Başka bir deyişle iki ülkenin Suriye krizinin çözümüne yönelik iş

birliği yapmalarının arka planında güvenlik, ekonomik gibi çeşitli faktörler bulunmaktadır. Bu sebepler doğrultusunda iki ülke Suriye üzerindeki çıkarlarını ulusal güvenliklerinin sağlama noktasında iş birliğine dönüştürmek zorunda kalmıştır. Suriye’de kalıcı barışın sağlanması açısından en kritik girişim Astana Görüşmeleri olmuştur. İş birliği kapsamında Türkiye, Rusya ve İran bir araya gelerek Astana sürecini başlatmıştır. Üç ülke Suriye’deki tarafları bir araya getirebilmek için Kazakistan’ın başkenti Astana’da 2017 yılında bir araya gelerek ilk görüşmeyi gerçekleştirmiştir. Görüşmede Suriye’deki çatışmaların kısa sürede sonlandırılması için görüşmelerin devam ettirilmesi kararlaştırılmış ve Suriye’deki ateşkesin sağlanabilmesi için Türkiye, İran ve Rusya tarafından bir mekanizma oluşturulması kararı çıkmıştır. İlk toplantıyı takip eden süreçte 2018 yılına kadar sekiz tur toplantı gerçekleştirilmiş ve üç ülkenin garantörlüğünde çatışmazlık bölgeleri oluşturulmuştur (Kurt, 2018: 83).

Bu süreçte üç ülkenin devlet başkanlarının bir araya geldiği bir zirvede gerçekleştirilmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın ev sahipliği yaptığı zirvede Ruhani Ankara’da bulunmaktan memnuniyet duyduğunu belirterek “*Suriye’de güvenlik ve istikrarın tekrar gelmesi, mültecilerin geri dönmesi ve Suriye’nin geleceğini halkın oylarıyla belirlenmesi üç kritik hedefimizdir*” açıklamasında bulunmuştur (Anadolu Ajansı, 2018). Astana süreci bazı tıkanmalar yaşanmasına rağmen Suriye’deki krizin çözümüne yönelik olumlu katkı sağladığı söylenebilir. Aynı zamanda Suriye konusunda İran ve Türkiye diyalogunu yeniden başlatması ve krizin çözümüne yönelik iş birliği mekanizmasının kurulmasını sağlaması açısından önem taşımaktadır. Köse’ye göre Astana sürecinin başlaması Türkiye’nin İran ile ilişkilerini hızlı bir şekilde normalleştirmeye başlamıştır (Açık Medeniyet, 2019).

Astana süreci sonrasında, İran Genel Kurmay Başkanı Hüseyin Bakiri ilk yurtdışı gezini Türkiye’ye gerçekleştirmiştir. İki ülke arasındaki bölgesel politikadaki farklılıklara rağmen terörizm tehlikesine karşı ortak mücadele fikri ve Suriye, Irak’ın toprak bütünlüğünün korunması konusunda anlaşmalar sağlanmıştır. Özellikle ABD’nin PYD terör örgütünü desteklemesi iki ülke içinde tehdit oluşturmaktaydı (Kozhanov, 2017). Bu bakımdan Türkiye ve İran bu tehdide karşı birlikte hareket ederek 2017 yılında Irak Kürdistan Bölgesi Hükümeti’nin bağımsızlık

referandumunun iptalini isteyerek Irak ve Suriye'nin toprak bütünlüğünün korunması amacıyla birlikte hareket etmişlerdir (Şahin ve Özel, 2018: 63).

Türkiye ve İsrail arasında yaşanan siyasi problemlerin de İran ile ilişkilere olumlu yansıdığı görülmektedir. Askeri iş birlikleri, enerji ihracat ve ithalatı konusunda yaşanan ilerlemelerle iki ülke ilişkileri tekrar canlanmaya başlamıştır. Türkiye'nin İran ile iş birliklerini arttırmasının temelinde özellikle ekonomik potansiyeller etkili olmaktadır. Türkiye'nin enerji açısından İran'a bağılılığı kritik öneme sahiptir. Bölgede yaşanan krizler düşünüldüğünde Türkiye'nin İran'la siyasi ilişkilerinin iyi olmasını istemesi ülke bütünlüğünü koruması açısından önemlidir. Bu sebeple Türkiye her ne kadar Suriye krizi ve diğer bölgesel meseleler konusunda İran ile uzlaşma sağlayamamış olsa da ilişkilerin tamamen kopmaması için dikkatli politikalar izlemek zorunda kalmıştır.

İki ülke arasındaki siyasi ilişkiler dalgalanmalı bir seyir izlerken, enerji konusunda iş birlikleri devam etmiştir. İstatistiklere bakıldığında 2017 ve 2018 yıllarında İran'dan petrol ithalatı önemli boyuta ulaşmış ve Türkiye bu yıllardaki ithalatının çoğunluğunu İran'dan karşılamıştır. 2016 yılında 6 milyon 939 bin ton alım yapan Türkiye, 2017 yılında İran'a uygulanan ambargoya rağmen bir önceki yıldan daha fazla alım yaparak 11 milyon 500 bin tona ulaşmıştır. 2018 yılında bir önceki yıla göre azalma gerçekleşmiş ve 7 milyon 109 bin ton alım olmuştur. 2019 yılında ABD'nin etkisiyle önceki yıla oranla üçte ikiden fazla bir azalmayla 2 milyon 109 bin ton olarak gerçekleşmiştir. ABD'nin İran'a yaptırımlarının sonucu olarak Türkiye'nin enerjide Rusya'ya olan bağımlılığı artmaya başlamıştır (Gürkan, 2022: 106).

2.2.6. İbrahim Reisülsedati Dönemi (2021-)

2013 yılında seçilen Hasan Ruhani 2021 yılına kadar Cumhurbaşkanlığı görevini sürdürmüştür. Bu tarihten itibaren sekizinci İran Cumhurbaşkanı olarak İbrahim Reisi seçilmiştir. Reisi 1979'dan beri Cumhurbaşkanlığı makamına gelen ilk Yargı Erki Başkanıdır. Ruhani'nin reformist çizgiye sahip olmasına karşın Reisi aşırı muhafazakârdır. Komşu ülkelerin ekonomik kapasitelerinin İran için önemini vurgulayan Reisi, ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Reisi'nin Cumhurbaşkanlığı bölgesel siyasette daha sert bir tutumu ortaya çıkarmıştır. Bu tutum Türkiye ile ilişkilere de yansımıştır. İki ülke ilişkileri başta Suriye olmak üzere Irak ve Azerbaycan-Ermenistan gibi konularda anlaşmazlık yaşamaktadır. Türkiye'nin Irak ve Suriye'deki bazı bölgelerde terör örgütlerine yönelik gerçekleştirdiği operasyonlar, İran tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Ancak İran operasyonların yapılmaması gerektiğine dair açıklamalar yapmış olsa da Türkiye'yi tamamen karşısına alacak bir tutumda bulunmamıştır. İki ülke, Karabağ Savaşı, İsrail Cumhurbaşkanı Herzog'un Türkiye ziyareti, Cemal Kaşıkçı davasının Suudi Arabistan'a verilmesi ve ardından Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Suudi Arabistan ziyareti gibi gelişmelerle karşı karşıya kalmıştır.

Türkiye ve İran çeşitli bölgesel çıkar uyumsuzlukları yaşamalarına rağmen mevcut iş birliklerini korumaya çalışmaktadır. Özellikle ekonomik alanda iki ülke ticaret hacminin geliştiği gözlemlenmektedir. Son verilere göre 2022 Temmuz'da Türkiye'nin İran'dan ithalatı geçen yıla oranla %26 artarak 241,63 milyon dolara yükselmiştir. İki ülke arasındaki ihracat 2022 Ocak-Temmuz döneminde 2021 yılı Ocak-Temmuz dönemine göre %19,1 artmış, ithalat ise %40,7 oranında artış göstermiştir (TÜİK, 2022).

Türkiye Cumhuriyeti ve İran İslam Cumhuriyeti arasında 19 Temmuz 2022 tarihinde Tahran'da Yüksek Düzeyli İş birliği Konsey 7. Toplantısı gerçekleştirilmiştir. İki ülke Cumhurbaşkanlarının katıldığı konseyde bölgesel ve küresel gelişmeler değerlendirilerek ikili anlaşmalar imzalanmıştır. Yayınlanan bildiride iyi komşuluk temelinde ilişkilerin genişletilmesi vurgulanarak ortak iş birliği mesajı verilmiştir. İki ülke arasında sorun olan Suriye konusunda Astana anlaşmalarının uygulanmasının önemi bildirilerek Suriye'nin toprak bütünlüğünün sağlanmasına yönelik vurgu yapılmıştır (TCBB, 2022).

Yemen, Afganistan, Irak, Ukrayna ve Filistin sorununda değerlendirildiği toplantıda uzun vadeli iş birliği planları imzalanmıştır. Cumhurbaşkanı Reisi düzenlenen ortak basın toplantısında iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin yeterli olmadığını ve üst seviyeye çıkarılması gerektiğini ifade etmiş ve yeni hedefin 30 milyar dolar ticaret hacmi olduğunu belirtmiştir. Mevcut ticaret hacminin üç katına

çıkarılması kararlaştırılmıştır (Tesnim Haber Ajansı, 2022). Aynı tarihte “Astana Formatında Yedinci Üçlü Zirve Toplantısı” da gerçekleştirilmiştir. Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin’in de katıldığı üçlü zirvede Türkiye’nin olası Suriye operasyonu ve Rusya-Ukrayna savaşı nedeniyle ortaya çıkan tahıl koridoru krizine ilişkin görüşmeler yapılmıştır.

Astana formatı çerçevesinde gerçekleştirilmiş olan Tahran Zirvesi sonuç bildirgesinde Türkiye; terör konusuna vurgu yaparak Suriye’de kalıcı barışın sağlanabilmesi, çatışmasızlık bölgelerinin korunması, sivillere yardım ve güvenliğin oluşturulması ve geri dönüşün sağlanabilmesi konularında çözüm oluşturulmasını vurgulamıştır. Ayrıca, Türkiye ve İran’ın terörün her türlü biçimine karşı güçlü siyasi iradeler ortaya koyacakları vurgulanmış ve şu ifadeler yer verilmiştir ; *"Taraflar, çatışmaların barışçı çözümü için bölgesel ve uluslararası mekanizmaların asli, yadsınamaz önemini ve daha adil bir uluslararası düzenin kurulmasını teminen adaletli, tam kapsayıcı ve insani yaklaşımların gerekliliğini vurgulayarak; siyasi, ekonomik, kültürel, bilimsel ve güvenlik iş birliğinin yanı sıra iki ülke arasında sürekli üst düzey heyet teatileri ziyaretleri yoluyla, ikili ilişkilerin daha da güçlendirilmesi yönündeki amaçlarını bir kez daha tekrarlamışlardır"* (SDE, 2022). Temel meselelere yönelik gerçekleştirilen bu toplantı da üç ülkenin de karşılıklı çıkar, karşılıklı saygı ve iş birliğine yaptığı önem ön plana çıkmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAP BAHARI SONRASI TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNİN NEOREALİST PERSPEKTİFLE DEĞERLENDİRİLMESİ

2010 yılında başlayan ve günümüzde de etkileri devam eden Arap Baharı süreci Türkiye ve İran ilişkilerini doğrudan etkilemiştir. İki ülke özellikle Suriye özelinde iki farklı politikalar benimsemiştir. Bu bağlamda iki ülke arasında yeni rekabet ortamları oluşmuştur. Süreç içinde Türkiye ve İran'ın bölgesel etkinliklerini arttırmaya çalışması aralarında bir nüfuz mücadelesi yaşanmasına sebebiyet vermektedir. Türkiye'nin Suriye özelinde gelişen güvenlik öncelikli politikaları İran'ın çıkarlarına uymamaktadır. Bu çerçevede iki ülke ilişkileri Arap Baharı ve sonraki süreçte uluslararası sistem ve sistemin içindeki güvenlik anlayışına odaklanan neorealist kuram içinde değerlendirilecektir.

3.1. Arap Baharı Ortaya Çıkışı ve Yansımaları

Arap Baharı, Ortadoğu bölgesindeki Arap ülkelerinde 2010 yılının son aylarından itibaren başlayan, etkileri bugüne kadar devam eden demokrasi taleplerinden, protesto gösterilerine ve kitlesel ayaklanmalara, silahlı çatışmalardan iç savaşlara ve yönetim değişikliğine kadar uzanan olaylar dizisidir. Bölgedeki demokrasi talepleri doğrultusunda ortaya çıkan değişimlerin başlangıçta olumlu bir durumdan kaynaklandığı düşünülerek “Arap Baharı” (Arab Spring) olarak ifade edilmiştir (Bingöl, 2013: 26).

“Arap Baharı” ifadesi ilk kez Foreign Policy dergisinde siyaset bilimci Marc Lynch tarafından kullanılmıştır (Lynch, 2011: 46). Arap Baharı, 2010 yılında Kuzey Afrika ve bir kısım Ortadoğu ülkesinde diktatör rejimlere karşı demokrasi, özgürlük, eşitlik temelinde ortaya çıkan gösterileri ve protestoları tanımlamaktadır. Arap Baharı bir olay sonucu ortaya çıkan öfke patlamasından ziyade bir süreci ifade etmektedir. Kuzey Afrika ve Ortadoğu bölgesinde ortaya çıkan bu süreç bazı ülkelerde daha ciddi boyutlara ulaşırken bazı ülkelerde daha yumuşak bir şekilde atlatılmıştır.

Arap Baharı süreci doğduğu her ülkede belli ve kendine özgü özellikler taşımıştır. Ancak iç ve dış etkenlere bağlı pek çok ortak neden bulunmaktadır. Arap Baharı süreci Ortadoğu ülkelerinin halkları tarafından günümüze kadar rejim ve yönetici değişikliklerine, geniş çaplı protestolara, kamu alanlarının işgaline, polis ve

halk arasında çatışmalara sebep olan halk ayaklanmaları, protestolar, devrim ya da başkaldırı gibi pek çok adlandırmayla ifade edilebilmektedir. Diğer bir deyişle; baskıcı ve otoriter rejimlere karşı halk hareketlerini ifade etmek için kullanılan bu kavram olumlu manada demokratikleşme isteğini belirten anonim bir kavramdır (Doğan ve Durgun: 2012: 62). Daha önce vurgulandığı üzere Arap Baharının ortaya çıkmasına sebep olan iç ve dış faktörler bulunmaktadır. Ayaklanmalar incelendiğinde temel sebebinin yolsuzluk, rüşvet, işsizlik ve şiddet gibi uygulamalar olduğu görülmektedir. Özellikle ekonomik şartlar ayaklanmaların ortaya çıkmasında önemli bir etken haline gelmiştir. Diğer yandan bölgenin yakın tarihi geçmişi de Arap Baharı sürecinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

Demokratik olmayan yönetimlerin varlığı, bireysel özgürlüklerin kısıtlı olması, baskı, usulsüz ve yozlaşmış yönetimlerin varlığı olayların en önemli nedenlerindendir. Siyasal faktörlere ek olarak ekonomik nedenler işsizlik, enflasyon, yolsuzluk, artan maliyetler ve gıda sıkıntısı da gösterilebilir. Kültürel olarak özellikle küreselleşen dünyada gelişen teknolojiye bağlı iletişim-ulaşım imkanlarının artması, insanların sosyal medya üzerinden diğer demokratik toplumları tanımasını sağlamıştır. Bu durum kendi ülkelerine karşı tepki oluşturmaktadır (Paksoy ve Alancıoğlu, 2013: 178).

Sosyoekonomik şartların yanında siyasi faktörlerde ayaklanmaların ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Dalacoura göre sosyoekonomik nedenleri siyasi unsurlardan ayırmak zor olsa da Arap Baharı'nda siyasi faktörlerin özellikle özgürlük ve demokrasi taleplerinin daha baskın olduğu söylenebilmektedir (Dalacoura, 2011: 54). Olayların meşruiyetin en az olduğu ülkelerde (Tunus, Mısır, Libya, Yemen ve Suriye) özellikle yönetimlerin iktidara bir askeri darbe sonucu geldiği ve rejimlerini sürdürebilmek adına baskıcı devlet kurumları oluşturmaya çalıştıkları görülmektedir (Oğuzlu, 2011: 9). Bölgede ömür boyu yönetici seçilen liderlerin uyguladıkları sıkıyönetim ve bunun neden olduğu sosyal etkiler düşünüldüğünde toplumların rejim karşıtlığı ve demokrasi talepleri normaldir. Küreselleşen dünyada totaliter ve halkın onayını alamayan rejimlerin isyanları teşvik ettiği görülmektedir (Sandıklı ve Kaya, 2014: 121).

Gösteriler ilk olarak 2011 yılında Tunus'ta üniversite mezunu Muhammed Buazizi adlı gencin tezgahına el konulması ve bu duruma Buazizi'nin kendini yakarak tepki göstermesiyle başlamıştır. Başta gençler olmak üzere Buazizi'nin ölümüne duyarsız kalmayan Tunus halkı ülke çapında rejim ve yönetim aleyhine protestolar başlatmıştır. "Yasemin Devrimi" adını alan bu protestolar hem Ortadoğu hem de Batı tarafından yakından takip edilmiştir. Geniş çaplı protestolar; 23 yıldır yönetimde olan Zeynel Bin Abidin Ali ülkesini terk etmesiyle sonuçlanmıştır. 13 Ocak 2011 tarihinde Bin Ali yaptığı konuşmada her şeyin değişebileceğini ve yolsuzluğa karşı yeni bir komite oluşturulacağını ifade etse de 14 Ocak'ta Burgiba Meydanı olmak üzere ülkedeki protestoların artması Bin Ali'nin görevi bırakmasına sebep olmuştur (El-May, 2011:58).

Tunus'taki protestoların arka planında daha önce belirtildiği gibi işsizlik, adalet arayışı, yolsuzluk, rüşvet gibi siyasi, ekonomik ve sosyal sebepler bulunmaktadır. Tunus'un jeostratejik ve jeopolitik açıdan önemli bir konuma sahip olması ve tarihsel olarak çeşitli ilhak ve işgallere maruz kalması da Yasemin Devriminin ortaya çıkmasında etkili olan faktörlerdendir (Sayın, 2019: 106). Tunus üzerinde cereyan eden toplumsal gelişmeler yeni değişim ve dönüşümlerin habercisi olmuştur.

Tunus'ta gerçekleşen olayların halk açısından kısa vadede başarıya ulaştığını söyleyebilmek mümkündür. Uzun vadede ise ortaya çıkan otorite boşluğunun neden olduğu olumsuz etkilerde bulunmaktadır (Ayhan, 2012: 48-51). Bin Ali'den sonra geçici hükümeti kurma görevi Başbakan Muhammed Gannuşi'ye verilmiştir. Ancak halk onaylamadığı için Gannuşi yerine Beji Said Essebsi getirilmiştir. 23 Ekim 2011 yılında yapılan seçimlerde üçlü bir koalisyon iktidara gelmiştir (Prashad ve Amar: 39-42).

Ortadoğu'da ilk defa otoriter bir liderin protestolar karşısında yönetimi bırakması demokrasi isteyen diğer Ortadoğu ülkelerine ilham vermiştir. Özellikle gençlerin talepleri toplumun geniş çaplı talepleriyle birleştğinde yönetimleri tehdit edebilecek ölçüde geniş çaplı ayaklanmalara dönüşmüştür (Asseburg, 2011: 9). Yasemin Devrimiyle başlayan süreç sosyal medyanın da gücüyle domino etkisi oluşturarak diğer Arap ülkelerine sıçramıştır (Koçak, 2012: 42).

Tunus'tan sonra gösterilerin sıçradığı ilk ülke Mısır olmuştur. Mısır'da da Tunus'ta olduğu gibi ekonomik, toplumsal ve siyasal boyutları olan protestolar; 30 yıldır iktidarda olan Hüsnü Mübarek rejimine karşı başlamış ve yönetimin devrilmesiyle sonuçlanmıştır. Protestolar, “ekmek, özgürlük ve insanlık onuru” sloganlarıyla gerçekleştirilmiştir (Beck ve Hüser, 2013: 3). Kissenger'a göre Mısır'daki Tahrir meydanı ayaklanması otokrasiye karşı alternatif bir arayıştır. Ancak bu arayışta boşluğun Müslüman Kardeşler tarafından doldurulma ihtimali bazı ülkeler için daha karmaşık bir sürecin başlangıcı olmuştur (Kissenger, 2016: 140).

25 Ocak'ta Tahrir Meydanı'nda başlayan gösteriler, Hüsnü Mübarek'in şiddet içeren engelleme çabalarına rağmen devam etmiştir. Mübarek, Bin Ali'nin yapmış olduğu gibi çeşitli reformlar yapacağını belirterek iktidarını korumaya çalışmıştır. Ancak halkın Mübarek'in yönetimi bırakana kadar eylemlerine devam edeceğini belirtmesi ve şiddetin artması sonucu Mübarek 11 Şubat'ta istifasını açıklayarak görevini orduya devretmiştir.

Hüsnü Mübarek'in istifası ülkede sadece bir başlangıç olmuştur. 12 Haziran 2012 tarihinde yapılan seçimleri Müslüman Kardeşler Hareketi'ne yakın olan Muhammed Mursi %51,7 oy oranıyla kazanarak seçimle yönetime gelen ilk Cumhurbaşkanı olmuştur. Ancak ülkedeki muhalifler 'Temerrüt' adını verdikleri hareketi oluşturduklarını açıklayarak Mursi rejimine karşı gösterilere başlamıştır. 3 Temmuz 2013 tarihinde (Mursi tarafından göreve getirilmiş olan) Genelkurmay Başkanı El-Sisi liderliğindeki ordu darbe yaparak bulunarak Mursi'yi iktidardan indirerek yönetimi ele geçirmiştir.

Arap Baharı'nın ortaya çıktığı bir diğer ülke olan Libya'da meydana gelen gösteriler Tunus ve Mısır'daki olaylardan bir noktada farklılık göstermektedir. Schnelzer'e göre bu farklılığın sebebi Kaddafi'nin bizzat rejimi simgelemesidir. Yani Kaddafi'nin yıkılması rejimin yıkılması anlamına gelmektedir. Tunus ve Mısır'daki ayaklanmalar idareye karşı yapılmışken, Libya'da meydana gelenler idarenin yanı sıra devlete karşı yapılmış sayılmaktadır (Schnelzer, 2016: 38).

Libya'daki gösteriler 15 Şubat 2011 tarihinde Bingazi merkezli başlamıştır. Polisin sert güç kullanmasıyla protestolar ülke çapında artmış ve 'Öfke Günü' olarak

ilan edilen 17 Şubat günü itibariyle iç savaş başlamıştır (Weitershausen, 2015: 157). Kabile yapısına sahip olan ülke gittikçe artan şiddet hareketleriyle birlikte aşiretler arası güç mücadelesine dönüşerek BM çerçevesinde uluslararası müdahalenin başlamasına sebep olmuştur. Uluslararası müdahale ile son bulan iç savaş Kaddafi'nin devrilmesiyle beraber yeniden şekillenerek yeni kriz alanlarını ortaya çıkarmıştır.

Yemen, siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunlar çerçevesinde halk ayaklanmalarının ortaya çıktığı ülkelerden bir diğeridir. Aslında Yemen, çatışmalarla dolu karmaşık siyasi yapısı sebebiyle gösterilere yabancı bir ülke olmamıştır. Arap Baharı etkisiyle derinleşen gösteriler 22 Ocak 2011 tarihinde Ali Abdullah Salih rejimine karşı başlatılmıştır.

Gösterilerin başlamasıyla birlikte Cumhurbaşkanı Salih'in tekrar başkanlık seçiminde aday olmayacağını açıklamasına ve yeni ekonomik tedbirler almasına rağmen gösteriler devam etmiştir. San'a şehrinden sonra yayılan protestoların Taiz, Adan ve Zincar şehirlerine ulaşmasıyla ülkedeki şiddet olayları artmaya başlamıştır. Bunun üzerine Körfez İş birliği Konseyi'nin (KİK) arabuluculuğu başlamıştır. KİK, Devlet Başkanının ailesinin, kendisinin ve danışmanlarının yargılanmayacağını garantisini vermiş, şiddet olaylarının artmasıyla Cumhurbaşkanı Salih görevinden çekilmek zorunda kalmıştır.

2012 yılında yapılan seçimlerle Cumhurbaşkanı Yardımcısı Mensur el-Hadi Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Geçici hükümetin oluşturulmasıyla "Ulusal Diyalog Kongresi" adı altında ülkenin yeniden yapılandırılması için çalışmalar başlamıştır (Kurt, 2015: 9-12). Ancak ülkedeki istikrar kurma çabaları yeni siyasi krizleri beraberinde getirmiş ve Ulusal Diyalog Konferansı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ülkede Hadi'nin Cumhurbaşkanı seçilmesinden memnun olmayan bazı hareketler 2014 yılında tekrar protestolara başlamıştır. Bu hareketlerden en bilineni Husi Hareketi olmuştur. Husi Hareketinin öncülük ettiği protestolar sonucu hükümet görevi bakmak zorunda kalmış ve parlamento feshedilmiştir (Arı, 2015: 6-8). Yaşanan karışıklık ülke dışı aktörlerinde dahil olmasıyla (halen devam etmekte olan) istikrarsızlığa sebep olmuştur. Eylül 2014'te Husiler'in başkent Sanaa'yı ele geçirmesi ve akabinde güneye doğru ilerlemeleri sebebiyle Mansur Hadi körfez

lkelerinden yardım talebinde bulunmuştur. Suudi Arabistan öncülüğündeki koalisyon 2015 itibariyle Husilere yönelik askeri operasyon başlatmıştır (Can, 2020: 29).

Tarihsel olarak bölgede bir g savaşı veren İran ve Suudi Arabistan'a yakın bir konumda olan Bahreyn'de gösteriler 14 şubat 2011 tarihinde '*14 şubat Devrimin Gençleri*' bir hareket oluşturularak gösteriler düzenlenmeye başlamıştır. Bahreyn tıpkı Yemen gibi Sünni ve şii nüfusa sahip bir Körfez lkesidir. Protestocuların çoğunun şii olmasına rağmen ülkenin ekonomik ve sosyal durumu sebebiyle Sünni vatandaşlarda gösterilere katılım göstermiştir. Halkın temel isteği diğer bölgelerde olduğu gibi vaat edilen siyasi reformların yerine getirilmesi, yeni bir anayasanın oluşturulması, yargının bağımsızlığının sağlanması, siyasi mahkumların ve aktivistlerin serbest bırakılması ve ifade özgürlüğünün sağlanmasıdır (Matthiesen, 2012).

Sünni yönetim altında yaşayan ancak Sünni nüfustan daha kalabalık nüfus barındıran şiiler gösteriler sırasında ön plana çıktığında ABD ve Suudi Arabistan'ın dikkatini çekmiştir. Olayların büyümesi ve şiddetin artmasıyla şii nüfusun parlamento sözcüsü El-Vifak grubu parlamentodan çekilmiştir (Karakoç, 2017 :43). Gün geçtikçe artan şiddet olayları ve gösteriler sebebiyle Bahreyn Hükümeti KİK'ten askeri yardım talebinde bulunmuştur. Bahreyn'deki ayaklanmalar Suudi Arabistan liderliğinde Birleşik Arap Emirlikleri yardımı ile bastırılmaya çalışmıştır.

Bahreyn Hükümetinin sert müdahalesi sonucunda protesto gösterileri yavaş yavaş azalarak yerini uzlaşı çabalarına bırakmıştır. 2013 yılında gerçekleştirilen seçimlerde, Vatan El-Vifak Hareketi (Milliyetçilik İşlami Barış Grubu) seçimi boykot etmiş, El Halife ailesi iktidarda kalmaya devam etmiştir. Bahreyn'deki gösteriler hedefine ulaşamamış ve ülke'deki istikrarın sağlanması konusunda nihai bir sonuç elde edilememiştir.

Kitlesel protesto dalgası, 15 Mayıs 2011 tarihinde Suriye'de etkisini göstermiştir. Suriye'de gerçekleşen olaylar diğer ülkelerde olduğu gibi ekonomik, antidemokratik, rejim baskısı, yolsuzluk gibi etkenlerden kaynaklanmıştır. Suriye halkı yıllardır iktidarda olan yönetime karşı siyasi değişim için fırsat aramaktadır. Protesto hareketlerinin başlangıcı; Dera'da bir grup gencin duvarlara rejim karşıtı

yazılar yazması sonucu tutuklanmasıdır. Esad rejimi gösterileri şiddetle bastırmaya çalışınca eylemler; Şam, Halep, Humus başta olmak üzere ülke geneline yayılmıştır.

Suriye rejiminin protestoların yapıldığı şehirlerde sivil halka karşı silah kullanmaya başlaması, muhalifler arasında silahlı direnişin başlamasına neden olmuştur. Muhalifler 15 Mayıs gününü “öfke günü” ilan ederek büyük çaplı gösteriler düzenlemiştir. Esad rejimi ise gösterilere karşı keskin nişancı, tank ve ağır silahları kullanarak iç savaşa sebep olacak çatışmaları doğurmuştur (Ayhan, 2012: 379).

Beşar Esad yönetimi gösterileri “*Emperyalist güçlerin kuklası teröristler*” olarak nitelendirmiştir. Olayların artması sonucu yönetim protestoları bastırmak için çeşitli reformlar yapsa da halkı yatıştırmaya yetmemiştir. 25 Mart gününü “kararlılık cuması” ilan eden muhalifler Dera, Humus, Deyr-ez Zor, Şam, Lazkiye ve Rakka’da gösterile düzenlemiştir (Toraman, 2015:64) Buna karşın Esad yanlısı yürüyüşlerde düzenlenmeye başlamıştır. Birleşmiş Milletler çatışmalarda sadece mart ayı boyunca ölenlerin 850’den fazla olduğunu belirtirken, Suriye İnsan Hakları Örgütü Savasiya, Mart ve Nisan aylarında gerçekleşen gösterilerde 560 kişinin güvenlik güçlerince öldürüldüğünü açıklamıştır.

Suriye’de çatışmaların büyümesinde etnik ve mezhebi kimlikler büyük ölçüde rol oynamıştır. Bu durum bölgedeki ülkelerin Suriye’deki çatışmalara taraf olmasını ortaya çıkarmıştır (Onat, 2013: 224). Arap Baharı etkisiyle başlayan ve gelişen protesto eylemleri zaman içerisinde rejim ve muhalifler arasında silahlı çatışmalara ve siyasi krizlere dönüşerek tüm Suriye’yi kapsayacak şekilde büyümüştür. Suriye’de yaşanan olaylar diğer ülkelerle kıyaslandığında daha farklı sonuçlar doğurmuştur. Protesto ve eylemler uzun yıllar devam edecek iç savaşı başlatarak, istikrarsızlık, belirsizlik ve kaos iklimini ortaya çıkarmıştır. Bu durum ulusal, bölgesel ve uluslararası düzlemde olacak olan yeni krizleri ortaya çıkarmıştır.

3.2. Arap Baharı Karşısında Türkiye ve İran'ın Dış Politikası ve İkili İlişkilere Yansıması

Arap baharı olayları karmaşık, siyasal, sosyal, ahlaki ve insani krizlerin yaşandığı, dış müdahalelere zemin hazırlayan, uzun bir süreç olmuştur (Gowers, 2013:616). Olaylar, bölge ülkeleri tarafından farklı algılanmış ve farklı sonuçlar doğurmuştur. Her bir aktör kendi çıkarları doğrultusunda bu sürece doğrudan ya da dolaylı bir şekilde dahil olmuştur. Orta Doğu bölgesinin iki kadim gücü olan İran ve Türkiye’de tarihsel, kültürel ve siyasi bağları nedeniyle Arap Baharından etkilenmiş ve bu durum ikili ilişkilere de yansımıştır. Bu süreçte Türkiye ve İran bölgede oluşacak yeni rejimlere kendilerini model olarak kabul ettirme düşüncesi içerisinde olmuştur.

2000’li yıllardan itibaren bölgedeki önemli fay hatlarından biri olan İran öncülüğünde kendisini batıya karşı ‘direniş eksenini’ olarak nitelendiren grup ile batı yanlısı bir tutum izleyen ülkeler, Arap Baharı sürecinden fazlasıyla etkilenmiştir. İran, olayların geliştiği ilk zamanlarda halkların demokratik talepler için ayaklanmalarını olumlu karşılamış ve İslami bir uyanış olarak nitelendirmiştir. İran’ın tezi özellikle ABD tarafından desteklenen yönetimlerin yıkılacağı ya da zayıflayacağı böylece batı karşıtı rejimlerin yönetime geleceği beklentisi taşımıştır (Bingöl, 2013:35). Gösterilerin temel sebebinin halkın taleplerine kulak vermeyen yönetimlerden ve bu yönetimlerin arkasındaki Batı müttefiklerinden kaynaklandığını vurgulayan İran, gösterileri de Batıya karşı tepki olarak nitelendirmiştir (Doğrusözlü, 2013 :69). İran’a göre bu halk hareketleri ‘Batı destekli laik diktatörlere’ karşı İslami bir uyanıştan kaynaklanmaydı ve bu sebeple 1979 İslam Devrimi’ne benzer nitelikteydi (Uygur, 2012:12).

İran, ilk gösteriler başladığında diğer ülkeler gibi olaylara hazırlıksız yakalanmış ve gösterilerin bu kadar büyüyebileceğini tahmin edememiştir (Uygur, 2012:11). İran yönetimi olayları yakından takip etmiş ancak belirgin bir tavır almamış ve yorum yapmaktan kaçınmıştır. Bunun temel nedeni İran’da seçim sürecinde yaşanan gösterilerin etkisinin devam etmesi (Rafati, 2013) ve halkın tekrar ayaklanmasının tedirginliği olduğu iddia edilmiştir.

Tunus ve Mısır'da gerçekleşen olaylar sonucu batı yanlısı yönetimlerin gönderilmesi, Libya'da ise Kaddafi'nin devrilmesi İran'ın ilk etapta beklentilerini karşılamıştır. İran yönetimi; Tunus, Mısır, Yemen ve Bahreyn'deki ayaklanmaların 1979 İran İslam Devrimine benzer ayaklanmalar olduğunu belirterek ilahi adaletin tecelli ettiğini ifade etmiştir (Fulton, 2011).

İran; Mısır, Tunus, Yemen ve Bahreyn'deki ayaklanmaları teolojik merkezli değerlendirmiştir. Ahmedinejad, Hüsnü Mübarek'in gidişini Amerika'nın güç kaybettiği yeni bir Ortadoğu'nun yükselişi olarak ifade etmiştir (Dareini, 2011). Mısır olaylarında Hüsnü Mübarek'in görevi bıraktığı tarihin İslam Devrimi'nin yıldönümüne denk gelmesi, İran'ın bölgedeki gösterileri sahiplenen bir tutum içinde olmasını sağlamıştır (Alfoneh, 2011: 37). İran' göre Bin Ali ve Mübarek'in gidişlerinin temel sebebi; Batı yanlısı olmaları ve İsrail ile iyi ilişkiler sürdürmeleridir (Zibakalam, 2011).

Ancak İran, Libya ve Suriye'de yaşanan olaylara Batının müdahale etmesiyle teopolitik merkezli dış politikasını değiştirmiştir. İran, NATO'nun Libya müdahalesinden rahatsız olduğu için genel anlamda Arap Baharı'nın Libya ayağındaki olaylara karşı tedbirli davranmıştır (Bergezar, 2011). İran, Libya'daki hareketi İslami uyanışın bir parçası olarak yorumlayarak Kaddafi'yi kınasa da bir NATO müdahalesinin gerçekleştirilmesine karşı çıktığını belirtmiştir. İran'a göre Batının asıl amacı Libya petrollerine sahip olmaktır (Mehmanparast, 2011:1).

İran, Yemen'de ise halk hareketlerini Tunus ve Mısır'da olduğu gibi İslam Devriminin bir yansıması olarak görmüş ve desteklemiştir (Djalili ve Kellner, 2013:46-50). Suudi Arabistan-İran bölgesel rekabeti kapsamında; Tahran yönetimi resmi kanallarla iletişimini ilerletemediği ülkelerde Şiilik üzerinden nüfuz oluşturarak müdahil olmaya çalışmıştır (İnat, 2016: 2). Bu kapsamda İran, Yemen bölgesinde Zeydi Husilerle ilişki kurarak Şii yönetimleri desteklemeye çabalamıştır. Dönemin Cumhurbaşkanı Salih de İran'ın Husileri aktif olarak desteklediğini iddia etmiştir (Fierstein, 2019:21). Husiler, Cumhurbaşkanı Salih karşısında üstünlük elde ederek onu çatışmayı bölgeselleştirmeye itmişler ve bölgesel rekabetin bir tarafı olan İran sürece daha aktif dahil olmuştur (Tinas, 2020 :128). Yemen'de nüfuz alanını Husiler

üzerinden şekillendirmeye çalışan İran, Arap Baharı sonucu ortaya çıkan iç savaşın önemli aktörlerinden biri olmaya devam etmektedir. Her ne kadar resmi kanallarda reddetse de Husi hareketi İran'dan ve bölgede İran'a bağlı örgütlerden destek almaktadır (Tinas, 2020: 118). Yemen hem Suudi Arabistan'ın hem de İran'ın müdahil olduğu bir iç savaşa sürüklenmiştir.

2015 yılı itibariyle Yemen'de bölgeselleşen iç savaşta İran, Husilere desteğini büyük ölçüde Hizbullah kanadıyla devam ettirmişken (Transfeld, 2017); BM Uzmanlar Raporuna göre İran'ın bölgeye doğrudan silah tedarik ettiğine dair kesin kanıt bulunmamaktadır (Arraf, 2017:10). Ancak 2015 itibariyle İran'ın Husilere somut desteği artmıştır (Feiershein, 2019: 22). Tunus ve Mısır'daki yeni yönetimlerinse İran modeline sıcak bakmamaları, İran'ın Sünni ülkelerde etkinlik kurma çabalarını sınırlandırmıştır. Bu sebeple İran dikkatini tarihsel olarak kendi topraklarından saydığı ve Şiilerin çoğunlukta olduğu Bahreyn'e yöneltmiştir (Uygur, 2012:12). Arap baharı süreci boyunca Bahreyn Hükümeti ayaklanmanın İran tarafından desteklendiğini iddia etmiştir. Bahreyn'de gösterilere katılan çoğu kişinin Şii olması ve yönetimin bu gösterileri bastırmak için Suudi Arabistan ile iş birliği yapması gerilimi arttırmıştır. Bahreyn'de bölgesel rekabet içinde olan Suudi Arabistan, İran'ın Şii nüfusu etkilemesinden endişe etmekteydi. İran'ın ise bölgede Şii nüfus lehine değişecek toplumsal dengeler aracılığıyla Körfez'de ideolojik nüfusunu güçlendirmek ve yeni manevra alanları kazanma strateji bulunmaktaydı (Alfoneh, 2011:36). Bu sebeple İran, Bahreyn'de yaşanan krize daha hızlı reaksiyon göstermiştir

Arap Baharı'na mezhepsel açıdan bakıldığında Sünni-Şii ayrımını ve gerginliğini derinleştirdiğini söyleyebilmek mümkündür. İran bölgede destekleyebileceği hükümetlerin kurulmasını istemiştir. Ancak Tunus, Mısır ve Libya gibi ülkelerde Sünni nüfusun çoğunlukta olması, İran'ın isteğini karşılayamamıştır. İran'ın yaptığı girişimler Sünni liderler tarafından engellenmiştir. İran'ın Arap Baharı karşısındaki siyasetini belirleyen iki temel faktör; toplumsal ve jeopolitik bağlam olmuştur. Tahran'ın temel hedefi gerçekleşen olayların İran'ın bölgedeki yükselişini sağlayan siyasi dinamiklere ve jeopolitik kazançlarına zarar vermesini engellemektir (Şen, 2012: 100). Bu bağlamda Şii söylemini de kullanan İran, kendi çıkarlarının

devamı için bölgede nüfuz mücadelesini arttırmaya yönelik zemin oluşturmaya çalışmıştır.

Türkiye'nin Arap Baharına yönelik dış politikasında neorealistlerin belirttiği anarşik ortamda hâkim olan belirsizlik ve güvensizlik durumu etkili olmuştur. Karar vericiler böyle bir süreçte neorealist şüpheci pozisyonundan daha liberal normlara doğru değişim göstermiştir (Gözen, 2011:1). Türkiye'nin Arap Baharı sürecinde ortaya koyduğu dış politika daha tedrici ve reaksiyoner şekilde gelişmiştir. Bu bağlamda Türkiye hızlı gelişen ve anlamlandırmaya çalıştığı Arap Baharı sürecini *tarihin normalleşmesi* olarak değerlendirmiştir. İkili ilişkilerden bağımsız olarak rejimlerin değil halkların yanında bulunduğu açıkça belirtilmiştir.

Türkiye, Tunus ve Mısır'da yaşanan olaylar karşısında inisiyatif alıp mevcut yönetimlerin görevi bırakmasını, halkın isteklerinin karşılanmasını açıklamıştır. Olayların ilk başladığı Tunus'ta gerçekleşen hızlı değişim karşısında Türkiye'nin tavrı Bin Ali'nin devrilmesine destek verme yönünde olmuştur. Protesto gösterilerinden dört gün sonra resmî açıklama yapan Türk Dışişleri Bakanlığı gösteriler çerçevesinde insanların hayatını kaybetmesini ve yaralanmasını derin kaygı ve üzüntüyle karşıladıklarını belirtmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 2011; Koçak, 2012:53).

Bin Ali'nin ülkeden ayrılmasından sonra geçiş dönemi yetkilileriyle çeşitli temaslar gerçekleştirilmiştir. İslami eğilimli Nahda hareketinin önderi olan Raşid Gannuşi ve Tunuslu idareci Ahmet Necip Cebbi, Türkiye'dekine benzer demokrasi benimsenmesi gerektiği; İslami ve Batı kültürünü bir araya getiren siyaseti ve Türkiye'deki demokrasi modelini yakından takip ettiklerini belirtmiştir (Shadid, 2011). Demokratik yönetimlerin kurulması yönünde atılan adımlarda ve gerçekleştirilen ilk seçimlerde Nahda hareketinin Türkiye'yi örnek alacağını ifade etmesi ve seçimleri kazanması Türkiye açısından bölgesel ağırlığını arttırabilmesi için fırsat olmuştur (Aksu vd., 2019: 53-54). Tunus'un geçiş döneminde çeşitli anlaşmalar imzalanarak ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır.

Tunus'ta gerçekleşen gösterilere karşı Türkiye ve İran benzer politikalar göstermiştir. Hem süreci anlamlandırmaya çalışmış hem de halkın yanında oldukları mesajını vermişlerdir. Ancak gösterilerin diğer bölgelere yayılmasıyla iki ülke

arasında model ülke olabilme rekabeti de doğmuştur. Tunus'ta Nahda yönetiminin Türkiye'yi örnek ülke olarak gördüğüne dair açıklamaları ve Ak Parti yönetiminin süreci yakından takip ederek ilişkileri ilerletmeye çalışması yeni rejimin inşasında rol oynama hamleleri olarak görülebilir. Aynı şekilde İran'ın Tunus'taki gösterileri İslami bir uyanış olarak değerlendirmesi ve toplumsal hareketleri ümmetçi bakış açısıyla yorumlaması ideolojik olarak sahiplenmeye çalıştığına dair işaretlerdir.

Türkiye, Tunus'un hemen ardından Mısır'da Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'e karşı başlatılan gösteriler karşısında tepkisini daha çabuk ortaya koyarak halkın isteklerinin yerine getirilmesi yönünde açıklamalarda bulunmuştur. (Bu dönemde) Başbakan Erdoğan, TBMM'de parti grup toplantısında yaptığı konuşmada Mübarek'in çekilmesi yönünde açık ne net ifadelerde bulunarak, her zaman hak ve özgürlüklerden yana olduğunu belirtmiştir (Kıbaroğlu, 2011 :32). Mısır'da yaşanan sürece sessiz kalamayacağını vurgulayan Erdoğan, Mübarek'e halkın insani taleplerine kulak verilmesi gerektiğini ifade ederek demokrasi, özgürlük isteklerinin insani birer hak olduğunu söylemiştir. El-Cezire'nin canlı olarak yayınladığı konuşmada Erdoğan, Kahire yönetimine Türkiye olarak kardeş Mısır ve Tunus halkının yanında olmaya devam edileceğini ve dönüşümün kansız ve düzenli biçimde olmasını arzuladıklarını temenni etmiştir (CNN, 2011).

Gösterilerin derinleşmesi ve Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'in istifasını açıklamasının ardından Başbakanlıktan yapılan açıklamada gösteriler bir halk devrimi olarak belirtilmiş ve Mısır'ın daha güçlü olacağı ifade edilmiştir. 25 Ocak Devrimi olarak adlandırılan ve 11 Şubat'ta Mübarek'in istifasıyla sonuçlanan sürecin sonunda ülkeye Devlet Başkanı düzeyinde yapılan ilk ziyaret Türkiye tarafından gerçekleştirilmiştir (Khabib, 2011).

İran ve Türkiye'nin Mısır'da yaşanan sürece karşı tutumu da benzerlik göstermektedir. İran devlet başkanı Ahmedinejad'ın Hüsnü Mübarek'in görevi bırakmasının ardından memnuniyetini ifade etmiş ve Mısırlıların eski rejimin geri gelmemesi için mücadele etmesini tavsiye etmişti (Dareini, 2011). İki ülke açıklamaları da Mısır'da gerçekleşen sürece olumlu yaklaşıldığını göstermektedir. Mısır'daki halk hareketlerine karşı aynı tavrı göstermiş olsa da yeni yönetimin nasıl

olacağı konusunda rekabet alanı oluşmuştur. Türkiye, demokrasi, uluslararası toplumla bütünleşen modeli benimserken İran, Batı ve İsrail karşıtı yaklaşıma dayalı bir modeli benimsemektedir. Bu bağlamda Mısır özelinde ortaya çıkan söylemsel rekabet, dönemin Başbakanı Erdoğan'ın Mısır'da bir TV kanalına verdiği röportajda açıkça görülmektedir. Erdoğan'ın Mısırlılara hitaben, Laiklik konusunda endişe etmeyin açıklamaları İran tarafından eleştirilmiştir (Uzun, 2013 :154).

Türkiye, Libya'daki ayaklanmalar karşısında daha zorlu bir sınav vermiştir. Çünkü dış müdahale ihtimalinin ortaya çıkması bölgenin Irak ve Afganistan'da olduğu gibi kaos ve savaş ortamına sürükleneceğinden endişe edilmiştir. İlk başta müdahale olmasına karşı bir tutum sergilense de zaman içinde olayların seyrine göre aşamalı olarak sertleşen bir politika izlenmiştir.

Libya olayında Kaddafi yönetimi ve muhalifler arasında çatışmaların başlamasıyla Türkiye arabuluculuk yaparak sorunu çözmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Dışişleri Bakanı Davutoğlu ve heyeti çeşitli girişimlerde bulunmuş ve kriz masası oluşturmuştur. Libya'daki yönetimin ve farklı yerlerde oluşan yerel yönetimlerin önceliğinin iç barışı korumak olduğu ve bölgedeki kaosu bir an önce durdurulması gerektiği belirtilmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 2011). Türkiye giderek iç savaşa sürüklenen Libya için olası bir askeri operasyona karşı olduklarını da ilan etmiştir. Başbakan Erdoğan, Batılı ülkeler ve NATO'nun petrol kaynakları için askeri operasyon düzenleyebileceğini belirterek 'NATO'nun ne işi var Libya'da?' ifadelerini kullanmıştır (NTV, 2011).

Libya'daki iç savaşın önüne geçmek için Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi askeri harekate temel teşkil eden 1973 sayılı karara kadar geçen süre içinde ABD, İngiltere, Fransa ve AB başta olmak üzere örgütler nezdinde bazı ülkeler ambargo kararları almıştır. Türkiye yaptırım yönünde atılacak adımlara karşı ilk başta temkinli davranmıştır. Başbakan Erdoğan, Kaddafi'den ziyade halka zarar verebileceği gerekçesiyle yaptırımlara karşı çıktığını belirterek, yaptırımların Libya halkının yaşamının daha da ağırlaştırabileceği konusunda uyarmıştır (BBC NEWS, 2011). İlerleyen süreçte Fransa'nın öncülük ettiği askeri operasyondansa NATO'nun devreye girmesinin doğru olduğunu belirten Erdoğan, kesin tavrından vazgeçerek

NATO operasyonlarına İzmir hava üssünü açmış ve Akdeniz'e deniz gücü göndererek katılmıştır (Gözen, 2011: 3-4). Türkiye hem Kaddafi yönetimi hem de muhaliflerle krizin daha çok derinleşmeden aşılabilmesi için çaba harcamıştır. Ancak iç savaşın ilerlemesi ve NATO müdahalesiyle birlikte Kaddafi yönetimi ile ilişkiler kesilmiştir.

Türkiye ve İran yaşanan gelişmeler karşısında Libya ile ilişkilerini çıkar, güvenlik ve güç dengelerine dayanan neorealist bir yaklaşımla gerçekleştirmiştir. Türkiye'nin dış politik yaklaşımı askeri, diplomatik ve güvenlik odaklı bir yaklaşım olmuştur. Neorealist teoriye göre tek değişken devletin çıkarlarıdır. Anarşik sistemde devletler kendi güçleriyle ayakta kalır, çıkarları ve güç kapasitelerine göre kendilerini savunurlar. Güvenliğin birincil amaç olduğu uluslararası sistemde devletler diğer devletleri dengelemeyebilmek için güvenliklerini maksimize etmeye çalışır (Bordner, 1997: 6). Batı'nın müdahalesi Libya'nın bütünlüğünü tehdit eden bir girişim olarak değerlendirilmiş ve güvenlik endişelerine yol açmıştır. Nitekim Türkiye, bazı kırılmalar yaşamasına rağmen Batılı devletlerle hareket etmeyi sistemin etkisiyle doğal bir süreç olarak algılamıştır.

İran, Libya müdahalesinin amacının petrol olduğunu ve bunun Libya'yı sömürgeleştirme girişimi olduğunu belirtmiştir (Djalili & Kellner, 2013: 40-45). Türkiye de Libya da başlatılan askeri harekatta kaygısının Libya petrol ve doğalgazlarının ABD, Fransa gibi ülkeler tarafından istismar edilme olasılığı olması olmuştur. Neorealizme göre BM ve NATO gibi uluslararası örgütler yapısı gereği iş birliğini savunsa da devletler bu durumu kendi çıkarları için kullanabilmektedir (Mearsheimer, 1995: 82). Neorealizm, uluslararası örgütleri daha çok güçlü devletlerin çıkarlarını kurumsallaştırdıkları yapılar olarak görür. Bu bağlamda İran ve Türkiye'nin NATO müdahalesine yaklaşımları güvensizlik temelinde şekillenmiştir.

Türkiye ve İran, Yemen ve Bahreyn'de yaşanan gelişmeler karşısında büyük ölçüde farklı politikalar yürütmüştür. Türkiye kendisine Suriye kadar etkisi bulunmayan ve komşusu olmayan Bahreyn konusunda risk almaktan kaçınmış ve kendisini güç mücadelesinin bir parçası olarak gösterecek adımlardan uzak durmuştur. Çünkü Bahreyn, ABD ile Suudi Arabistan ve diğer körfez ülkelerinin çıkarları bulunmakta ve bu çerçevede İran'la çıkar çatışması yaşamaktadır. Bu sebeple Türkiye

Suriye ve diğer bölgelerde muhaliflere verdiği desteği Bahreyn'deki muhaliflere karşı daha az göstermiştir. Çünkü Bahreyn'deki halk hareketlerinde muhaliflere destek vermesi İran'ın yanında ABD, Suudi Arabistan ve diğer ülkelerin karşısında olduğu anlamına gelecektir. Ayrıca Türkiye, Bahreyn'deki özgürlük mücadelesinin başarı şansının daha zayıf olduğunu düşünmüştür (İnat, 2011: 14). Bu doğrultuda halkın özgürlük ve demokrasi taleplerine sessiz kalınmaması yönünde açıklamalarda bulunarak daha az arabuluculuk girişimleriyle yetinmiştir.

Türkiye, Bahreyn'de olduğu gibi bölgede ortaya çıkabilecek güç mücadeleleri sebebiyle Yemen'de meydana gelen ayaklanmalara da çok istekli ve hızlı bir tepki göstermemiştir. Türkiye bölgede Sünni Suudi Arabistan ve Şii İran arasındaki kutuplaşmayı dengeleyen ülkelerden biri olduğu için (Nouhy, 2017: 13-14) daha dikkatli davranmak zorunda kalmıştır. Türkiye, Yemen'deki çatışmaların iç savaşı derinleştireceği ve ülkenin kuzey-güney olarak bölünme riskinin göz ardı edilemeyeceği gerekçesiyle iktidarın devrilmesinden ziyade anayasal bir geçişin sağlanması üzerinde durmuştur (Güven, 2021: 367).

Türkiye ve İran'ın Yemen ve Bahreyn üzerinde Arap Baharına yönelik tutumunun farklılaştığı görülmektedir. İki ülkenin bu değişken tavrı değişen ulusal çıkarlarına bağlıdır. Duma'ya göre Yemen'in düşmesi sadece bir Arap ülkesinin daha İran'ın nüfuzu altına girmesi değil aynı zamanda bölgesel yeni güvenlik sorunlarının başlangıcı demektir (Duma, 2015). Bu sebeple Türkiye, İran'ın aksine daha çok yumuşak bir anayasal geçişi desteklemektedir. İran ise bölgede nüfuz sağlayabilmek ve politikalarını rahat şekilde uygulayabilmek için kargaşa ortamından yararlanmakta, Bahreyn ve Yemen'de şartlar olgunlaşınca destek verdiği örgütler aracılığıyla bölgesel amaçlarını gerçekleştirmeye çalışarak bölgedeki Şii muhalif grupları ve Şii liderleri desteklemektedir. İran'ın dış politikası bu noktada neorealizm perspektifinden güvenlik ikilemi ve güç dengesini sağlamaya yöneliktir. Yemen ve Bahreyn'de, Suudi Arabistan'ın kendine bölgeye yönelik politikalarını kendi varlığı için tehdit olarak algılayıp güvenlik kaygısı yaşamaktadır. Yemen'de yürüttüğü vekalet savaşları üzerinden askeri ve siyasi müdahalede bulunarak durumu dengelemeye çalışmaktadır. Ayrıca saldırgan realizme göre, uluslararası alanda meydana gelen sorunların çözümünde devletler siyasi çıkarlarını sürekli olarak maksimize edebilmek için yakın

coğrafyasında yer alan devletler üzerindeki hakimiyetini arttırmaya çalışmaktadır (Donnelly, 2013: 43).

Bu bağlamda İran, diğer devletlerin amaçlarını da göz önünde bulundurarak Yemen ve Bahreyn’de daha stratejik politikalar benimsemeye çalışmaktadır. Neorealizmin savunmacı bakış açısı sistemdeki dengenin muhafaza edilmesi, bölgesel ve küresel aktörlerin birbirlerinin ulusal çıkarlarına karışmadan, siyasal ya da toplumsal krizlerde iş birliği yaparak çözüm getirmesi gerektiğini varsaymaktadır (Jervis, 1999: 44). Türkiye’nin İran’ın saldırgan realist varsayımına karşı daha çok savunmacı bakış açısıyla hareket ettiği görülmektedir. Bu bağlamda bölgede çatışmacı ve genişlemeci tutumların bastırılması, güvenliğin sağlanması ve ılımlı-dengeli bir politika yürütülmesi gerektiği üzerinde durmuştur.

Arap Baharı sürecinde her iki ülke de ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanmak istemiş ve bu yönde politikalar, stratejiler geliştirerek bölgede etkin olmaya çalışmıştır. Russas’a göre Türkiye, Arap Baharının başında sürecin ilk dinamiklerini ABD ile desteklemişken sonrasında düşen rejimlerin yerine kendi modeline yakın hareketleri desteklemeye başlamıştır; bu bağlamda en yakın gördüğü Müslüman Kardeşler hareketini desteklemiştir (Russas, 2014). Waltz’a göre sistem içinde devletlerin eylemleri, içerisinde bulundukları durumlara bağlıdır. Bu sebeple devletlerin dış politikaları diğer devletlerin dış politikalarına göre şekillenmektedir (Waltz, 2008: 210-219). Türkiye de bu süreçte bölgedeki değişime ayak uydurarak dengeli bir konumda yer almaya çalışmıştır. İran ise bölgede çıkarlarına uygun mezhep eksenli yayılmacılığıyla Irak’a benzer bir nüfuz alanı oluşturmaya çalışmıştır. İran Bahreyn ve Yemen’deki gelişmeleri bir fetih olarak algılarken, Suriye’de yaşanan olayları bir Amerikan komplosu olarak değerlendirmesi, Arap Baharına çifte standartla yaklaştığının göstergesidir (Zari, 2014; Doğan, 2022: 163).

Jeopolitik konumu sebebiyle bölgede meydana gelen olayların ayrılmaz bir parçası olduğunu düşünen İran, bölgesel gücünü nükleer programıyla daha da güçlendirerek Şii mezhebine bağlı unsurları destekleme politikası yürütmektedir. Neorealizme göre devletlerin amacı güç kapasitelerini arttırarak makul yayılma politikalarını teşvik etmektir (Talieffero, 2001: 128). Bu bağlamda El Seyyid’e göre

İran, mezhepsel uzantılarını kullanarak bölgenin jeostratejik öneme sahip boğazlarını kontrol altına almak istemektedir. Özellikle Babu'l Mendeboğazını kontrol altına almanın nükleer programa sahip olmak kadar önemli olduğunu iddia etmektedir (Al-Seyyid, 2012; Doğan, 2022: 178). Sonuç olarak; Arap Baharı süreci Osmanlı-Safevî rekabetinin bir uzantısı gibi İran ve Türkiye arasında yoğunlaşan bir rekabete sebep olmuştur. Türkiye'nin Arap Baharı sürecinde bölgedeki nüfuzunu kendi lehine genişleteceği düşüncesine kapılan İran; Mısır, Yemen ve Suriye'de kendi beklentisine göre şekillenen gelişmelerle kısmen rahatlama sağlamıştır.

3.3. Suriye'de Arap Baharı Süreci ve İran'ın Suriye Politikası

Halk hareketleri, Tunus, Mısır ve Libya hükümetlerinin devrilmesine, Libya'da iç savaş ve dış müdahaleye sebep olurken daha az etkilenen Cezayir, Fas, Suudi Arabistan gibi ülkelerde reformlar yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Olaylar Suriye'ye sıçradığında ise iç savaşın yanında küresel ve bölgesel güçlerin bölgede faaliyetlerini arttırdığı uzun bir süreç doğmuştur (Bademci, 2017: 141). Tunus'ta başlayıp dalga dalga yayınlan Arap Baharı, 15 Mayıs 2011 tarihinde Suriye'de etkisini göstermiştir. Dera'da gençlerin duvarlara rejim karşıtı yazılar yazması sonucu tutuklanması üzerine protestolar başlamış ve kısa sürede ülke geneline yayılmıştır. Beşar Esad'ın gerekli reformların gerçekleşeceği ve 20 yıldır devam eden olağanüstü hali kaldıracağı vaatlerine rağmen gösteriler hızla devam etmiştir. Esad yönetimi yaşanan olaylarda göstericileri terörist olarak ilan etmiş ve dış destekli olduğunu belirtmiştir. Suriye'de herhangi bir yönetim sorunu olmadığı ve yaşananların terörle mücadele dahilinde olduğunu söylemiştir (ParsToday, 2012). Yönetim bir yandan rejim karşıtı ayaklanmaları bastırmaya çalışırken diğer yandan uluslararası toplumdan tepki almamak adına meşruiyetini arttırmak için reform girişimlerinde de bulunmuştur.

Suriye yönetimi gösterilere karşı sert önlemler almaya başlamış ve ilk kez Dera'da olmak üzere sivil halk üzerine silah kullanmaya başlamıştır. Bu durum silahlı direnişin başlamasına sebep olmuştur. Humus'ta yapılan gösterilerde Esad yönetiminin keskin nişancı, tank gibi ağır silahlar kullanmaya başlamasıyla ülke genelinde silahlı çatışmalar başlamıştır (Ayhan, 2012: 379). Şiddet eylemlerinin artmasıyla Suriye'de Özgür Suriye Ordusu'nun (ÖSO) kurulması ülkedeki silahlı çatışmaları arttırmış ve çatışmalar bölgesel ve küresel güçlerinde dahil olduğu bir iç

savaşa dönüşmüştür. Suriye’deki yabancı müdahaleler hem iç savaşların uzamasına, derinleşmesine hem de vekâlet savaşlarına dönüşmesini desteklemiştir (Sinkaya, 2015:132).

Esad rejimine karşı mücadele eden silahlı muhaliflerin tek çatı altında toplanmaması, çeşitli ideolojik emellere hizmet vermesi ve bölgesel ya da küresel güç rekabetinin bir parçası haline evrilmesi, iç savaşın uzamasına sebep olmuştur. Bölgedeki silahlı muhalif grupların ve IŞİD (Irak Şam İslam Devleti) gibi terör örgütlerinin faaliyetlerini arttırmıştır. Bu durum Suriye sınırlarını aşarak küresel anlamda bir güvenlik sorunu ve boşluğu ortaya çıkarmıştır (Semin, 2015: 1).

Suriye sahip olduğu jeopolitik konum sebebiyle pek çok ülkenin bölge politikası ile doğrudan ilişkilidir. Suriye’nin durumu Türkiye, Lübnan, Irak, Ürdün, İran ve İsrail gibi bölge devletlerinin istikrarını ve güvenliğini direkt etkilemektedir. Ülkede yaşanacak herhangi bir değişim sadece kendisini değil bölgesel ve küresel siyaseti de etkileyecek yapıdadır. Bu sebeple uluslararası toplum Suriye de yaşanan gelişmeleri yakından takip etmektedir. Uluslararası toplum Suriye’de yaşanan süreçte karşı farklı yaklaşımlara ve hesaplara sahiptir (Şen, 2013:72). Uluslararası aktörler Suriye’deki gelişmeleri yakından takip etmeye başlamış, gösterilerin iç savaşa dönüşmeye başlamasıyla Libya benzeri askeri operasyonlar ve yaptırımlar gündeme getirmiştir. Ancak BM’de yapılan oylamalarda Çin ve Rusya’nın vetosu sebebiyle gerçekleşmemiştir (Albayrak, 2014: 88).

Suriye’ye desteğini açıkça gösteren ve rejimi destekleyen ülkeler Rusya ve İran olmuştur. Rusya, Orta Doğu’daki etkisini sürdürebilmek için Suriye’yi kilit ülke konumunda görmektedir. Suriye limanlarında etkin olması, bu limanlar sayesinde Doğu Akdeniz jeopolitiği üzerinde etki oluşturabilmesi sebebiyle Rusya, mevcut rejimin devamlılığını savunmaktadır (Mercan, 2012: 190-193). Rusya, Esad rejimine olan desteğini askeri olarak üç savaş gemisi ve bir uçak gemisi göndererek göstermiştir (Doster, 2012:50).

Arap Baharı sonucu devrilen diğer yönetimlerin aksine Suriye rejimi sahip olduğu iç ve dış şartlara bağlı olarak devamlılığını sürdürmekte, bölgesel ve küresel güçler kendi çıkarları doğrultusunda rejimi ya da muhalif grupları desteklemektedir.

Bölgesel bir güç olan Türkiye ve İran’da gelişmelerin ilk günlerinden itibaren süreci takip etmiş ve atılacak adımlar konusunda net ve karşıt bir dış politika anlayışına sahip olmuşlardır. Türkiye’nin dış politikası Esad rejiminin gitmesi yönünde olurken, İran mevcut rejimin devamlılığını savunmuştur.

İran, Sünni yönetimlerden sonra Şii olan Suriye rejimine sıçrayan olaylar karşısında Arap Baharı politikasını tamamen değiştirmiştir. Çünkü Esad yönetiminin değişikliği, Hizbullah ve Filistin’in zayıflaması ve dolayısıyla bölgesel ve ideolojik olarak düşman olarak gördüğü İsrail’in ve onun arkasındaki ABD ve Batılı güçlerin güçlenmesi anlamına gelmektedir (Çırakoğlu, 2017: 103). Suriye, Hizbullah ile bir bağlantı noktası oluşturmaktadır. Suriye; İran için hem önemli bir müttefik hem de Suudi Arabistan ile girdiği bölgesel mücadelede en uygun aktörlerden biridir.

İran’ın bölgede güç dengesi kurma arayışında Suriye’nin varlığı önemli bir konudur. Suriye ve İran ilişkilerinin gelişmesinde ortak fikirler etkili olmuş sonrasında neorealist politikalar doğrultusunda ortak çıkarlar ile ilişkiler gelişmiştir. İranlı yetkililer ‘Suriye’nin güvenliği aynı zamanda bizim de güvenliğimiz anlamına gelir’ ifadelerini kullanmaktadır (Köse, 2008).

İran, olayların Suriye’de başladığı 2011’den itibaren Beşer el-Esad’a desteğini arttırmıştır. Gösterileri, halk hareketi değil isyan olarak değerlendiren İran, “ABD ve İsrail’in komplosu ve Batı tezgâhı” hareketler olarak lanse etmiştir (Şen, 2012: 108). Olaylar karşısında İran lideri Ali Hameney yaptığı bir konuşmada Suriye’de yaşanan olayların Arap baharı nezdinde ortaya çıkan diğer ülkelerdeki ayaklanmalardan farklı olduğunu belirtmiştir. Hameney’e göre Mısır, Tunus, Yemen gibi ülkelerdeki ayaklanmalar anti-Siyonist ve anti-Amerikancı bir harekete dayanırken, Suriye’de yaşananlar Amerika ve İsrail’in arkasında olduğu direniş cephesindeki Suriye’yi kışkırtmayı amaçlayan olaylardır (Köroğlu, 2012:53). Bu bağlamda Suriye’de yaşanan olaylar İran tarafından ABD ve İsrail destekli bir proje olarak görülmüştür.

İran, aynı zamanda uluslararası toplumun baskısı, muhaliflerin artan eylemleri ve olası bir müdahaleye karşı Esad yönetiminden halkın meşru taleplerine karşı reform hareketlerinde bulunmasını istemiştir (Sinkaya, 2011: 46). İran ‘direniş cephesinin’ devamlılığını sağlamak adına stratejik tüm hamleleri değerlendirmiş ve mutlak

desteğini sürdürmüştür. Tahran yönetimi Suriye'deki çıkarlarını koruyabilmek için askeri, lojistik ve parasal yardımda bulunmuştur. BM Suriye özel temsilcisi Staffan de Mistura'nın yayımladığı rapora göre; İran'ın son altı yıl içinde Suriye'de harcadığı toplam para 36 milyar dolara tekabül etmektedir. Bu oran İran'ın yıllık savunma bütçesinin üç katına eşittir (Kedimi, 2018). Milis güçlerin ve silahlı yardımlarında kademeli olarak gönderildiği Suriye için İran'ın sağladığı bu ekonomik destekler rejimin bekasının önemini göstermektedir.

İran ayrıca rejimin tekrar güçlenmesini sağlayabilmek için Ulusal Savunma Gücü altında Alevi, Şii ve rejim yanlısı bir grup kurmuştur. İran'ın yüksek rütbeli komutanları, Kasım Süleyman-i başta olmak üzere Şam'a düzenli ziyaretlerde bulunmuştur (Goodarzi, 2015). İran tüm itirazlara rağmen Esed rejimini desteklemeyi sürdürmüş ve bu çabası yönetimin ayakta kalmasına yardımcı olmuştur. Genel olarak bakıldığında İran'ın Suriye'deki rejimi desteklemesine sebep olan stratejik ve güvenlik odaklı sebepleri bulunmaktadır. Esad rejiminin düşmesi özellikle Tahran-Hizbullah ilişkisine yansiyacak ve Orta Doğu direniş cephesi zayıflayacaktır. Sinkaya'ya göre İran'ın Orta Doğu bölgesinde hayata geçirmek istediği Şii Hilali Projesi'nin bel kemiğini oluşturan ülke Suriye'dir. Olası bir rejim değişikliği ve Sünnilerin iktidara gelmesiyle Şii Hilali projesi sekteye uğrayacaktır (Sinkaya, 2012: 7-40). İran'ın Suriye yönetimi yanlısı tavrı içinde olmasının sebeplerine bakıldığında güvenlik, güç ve çıkar odaklı olduğu görülmektedir. Söz konusu durum neorealist yaklaşımlara dayalı açıklamaları daha anlamlı kılmaktadır. İran, Ortadoğu bölgesinde önemli devletlerden birini oluşturur. Doğası gereği bölgedeki devletlerle olan ilişkisi tehdit algılamaları ve güç dengesine dayanmaktadır.

Neorealist teori uluslararası sistemde güç dağılımına vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda uluslararası sistemde faaliyette bulunan devletler güçlerini arttırma yönünde hareket etmektedir (Crawford, 2000: 169). Devletler, sistemde en güçlü olma eğilimi gösterir. Çünkü bu sistem devletleri bu güç mücadelesine zorlamaktadır. Nitekim İran'ın Suriye politikası bölge ve bölge dışı ülkelerden gelen tehdit algılamalarıyla şekillenmektedir. İran bölge içi rekabette kendisine ve etki alanına en büyük tehdit olarak İsrail'i görmektedir. İsrail bölgede başta nükleer güç olmak üzere üstün askeri

kapasiteye sahip en önemli ülkedir. İsrail'in saldırgan ve yayılmacı dış politikası İran'ın jeopolitik ve ulusal çıkarlarıyla çelişmektedir.

Orta Doğu jeopolitiğinde İran'ın kendisine tehdit olarak gördüğü bir diğer ülke Suudi Arabistan'dır. Suudi Arabistan'ın ABD ile sıkı ilişkiler içinde olması ve Körfez ülkeleri üzerindeki çıkarları, İran'ı güç mücadelesine zorlamaktadır. İsrail ve Suudi Arabistan bölgesel tehdit ve silahlanma yarışında önemli iki rakip olarak ortaya çıkmaktadır. Bölge dışı tehdit algıladığı en önemli aktör ise ABD'dir. ABD'nin Orta Doğu bölgesindeki en önemli oyun kurucu olmanın dışında İsrail ve Suudi Arabistan ile iyi ilişkiler içinde olması ve İran karşıtı dış politika tutumu (Şer eksen), İran'ın bölgede bu aktörler tarafından çevrelendiği hissine kapılmasına sebep olmaktadır (Şahin ve Şen, 2020: 706-707). Bu bağlamda İran, Orta Doğu'da kendisini çevreleyen tehdit algılarını bertaraf etmek için Suriye'deki rejimi ve vekalet savaşlar ile konumunu korumaya çalışmaktadır. Suriye'deki savaştan Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) başta olmak üzere muhalif grupların zaferle çıkması Suudi Arabistan ve dolayısıyla ABD'nin bölgede bir müttefik daha kazanmasına, İran'ın ise en önemli müttefikini kaybetmesine sebep olacaktır.

Neorealizm gücü uluslararası ilişkilerde önemli bir unsur olarak görmekle birlikte amaç olarak değil araç olarak kabul etmektedir. Waltz'a göre aslında devletlerin dış politikayı belirleyen temel etken uluslararası sistemin yapısıdır (Sümer, 2010: 684). Uluslararası sistemin anarşik yapısı devletleri ılımlı ve çekingen politikalar sürdürmeye teşvik etmektedir. Waltz'a göre anarşik devletler özünde saldırgan aktörler değildir. Çünkü ilk endişeleri güç toplamak değil uluslararası sistemdeki statülerini korumaktır (Waltz, 1979: 47). Bu bağlamda İran'ın öncelikli hedefi ilk olarak Suriye üzerinden Suudi Arabistan ve diğer aktörleri dengelemeye çalışmak ve bölgesel konumunu korumaktır.

Bölgede Rusya ve ABD arasındaki hegemonya mücadelesinin bir parçası olarak İran ve Esad Rejimi Rusya'nın müttefiki konumundadır. Suriye'deki İran faaliyetleri Rusya'nın stratejik üslerinin bulunduğu müttefik bir rejimin düşmemesi adına maksimum fayda sağlama çabası olarak değerlendirilebilmektedir (Şahin ve Şen, 2020: 714). İran'ın Suriye İç Savaşı süresince Esad rejimini desteklemesinin

temel nedenlerinden biri Rusya ile arasında devam eden ticari ve askeri anlaşmaları devam ettirmektir. ABD yaptırımlarına karşı ekonomik devamlılığını sağlayabilmesi için Rusya'nın ekonomik desteğini alması önemlidir.

Neorealistlere göre güç dengesi daha istikrarlı bir dünya için gereklidir. Bu denge belirsizliği ve kargaşayı azaltır (Küçüksolak, 2012: 204). Uluslararası sistemde dengenin bozulması rekabeti arttırır. Neorealizme göre bu dengenin sağlayıcı unsurlarından biri nükleer silahlardır. Waltz, nükleer silahların devletler arasındaki güç mücadelesinde, birbirlerini yok etme kapasitelerini dengeleyici bir özelliği olduğunu varsayar. Bu silahların yaratacağı yıkımdan korkan aktörler yine ortak çıkarlar üzerinden bir düzen inşa etmeye çalışacaktır (Çiçekçi, 2012: 35). Bu çerçevede İran biyolojik ve kimyasal silah programına devam ederek bölgesel gücü kendi lehine dengelemeye çalışmaktadır. Öte yandan İsrail ve Suudi Arabistan, İran'ın füzelerinin ulusal güvenliklerini tehdit ettiğini dile getirmektedir.

3.4. Türkiye'nin Suriye Politikası

Türkiye Arap Baharı başlamadan önce Suriye ile ilişkilerini ileri düzeyde gerçekleştirmekteydi. İki ülke ortak 'bakanlar kurulu' düzenliyor, vizeleri kaldırıyor, hatta Lübnan ve Ürdün'ü kapsayacak şekilde serbest pazar alanı oluşturulması amacıyla görüşmelerde bulunuyordu (NTV, 2010). Ancak Türkiye'nin Suriye ile gerçekleştirdiği ikili iyi ilişkiler Arap Baharıyla birlikte keskin bir değişim geçirmiştir. Arap Baharında Türkiye, Suriye'ye politikasını karşılıklı tehditler, krizler, askeri müdahaleler ve çatışmalar ekseninde şekillendirmiştir.

Türkiye'nin Suriye politikasını üç aşamada değerlendirmek mümkündür. İlk aşama Arap Baharının diğer ülkelerde olduğu gibi benzer süreçlerden geçeceği düşüncesiyle demokratik değişimi desteklemek olmuştur. Bu açıdan Türkiye Esad rejimine karşı tavır alarak, halktan yana olduğunu açıkça belirtmiştir. İkinci aşamada ise iç savaşın derinleşmesiyle Esad'a karşı doğrudan meydan okuyarak Esad'ı devirme stratejisi izlemiş ve diplomatik ilişkileri kesmiştir. Son aşamada ise krizin Türkiye'ye olan maliyetlerinin artmaya başlamasıyla güvenlik odaklı bir politika izlenmeye başlamıştır (Yeşiltaş, 2015:12).

Türkiye, olayların Suriye'ye ulaştığı andan itibaren Esad rejimine reform çağrısında bulunmuş ve sivil halka karşı orantısız güç kullanımını kınamıştır. Temmuz ayından itibaren, Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Esad yönetimi ile temasa geçilmiştir. Ağustos ayında dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, Esad yönetimiyle görüşmeler gerçekleştirmiş ancak olumlu bir sonuç doğmayınca Şam yönetimi ile diplomatik ilişkilerini kesmiş ve muhalefeti desteklemeye başlamıştır (Demir, 2018: 47). Bu aşamadan sonra Türkiye, Suriye sınırını ulusal güvenliğine tehdit görerek “haydut rejim” olarak tanımlamıştır. Gelişmeleri doğrudan yönlendirmeye çalışan Türkiye, Esad rejimine karşı muhalif grupları örgütlemeye çalışmıştır.

Türkiye, Esad'a karşı muhalifleri rejime üstünlük elde edeceği inancıyla desteklemeye başlamış ancak muhalif grupların bütünsel hareket edememesi, dağınık olması, kendi içinde çatışmalar yaşaması Ankara'nın öngörülerini gerçekleştirememiştir. Bu karşın Türkiye muhalifleri siyasi, diplomatik, lojistik ve askerî açıdan desteklemiştir (Ayhan, 2011). Türkiye'de muhaliflerin tek çatı altında toplanması için bir dizi gerçekleştirilen toplantılar sonucu Suriye Ulusal Konseyi (SUK) kurulmuştur. Konsey, Suriye dışında bulunan rejim karşıtlarının örgütlenmesini sağlamak için kurulsada başarı sağlayamamıştır. İstanbul'da da gerçekleştirilen toplantılar neticesinde muhaliflerin örgütlenmesine öncülük edilmesi İran ve Suriye tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Esad, Ak Parti hükümetinin ülkesindeki Müslüman Kardeşler mensuplarını desteklediğini ve kendisinin iktidarını devirmeye çalıştıklarını iddia etmiştir (Ödemiş, 2014:3).

Suriye'de yaşanan çatışmalar Türkiye'yi hem iç-dış politika açısından hem de bölgedeki ticari ve ekonomik çıkarları açısından olumsuz etkilemiştir. Suriye krizinin etnik ve mezhepsel bir parçalanma olasılığını bulundurması, güney sınırındaki çatışmaları şiddetlendirmesi ve Türkiye ekonomisini sarsacak büyük göç dalgalarını oluşturmasıyla ağır etkiler yaratmıştır (Koshki & Gooderzi, 2016: 7). Türkiye bir yandan Suriye üzerindeki uluslararası baskıyı arttırmaya çalışırken diğer yandan kendi güvenliğini sağlamaya çalışmıştır.

İç savaşla birlikte ortaya çıkan otorite boşluğu Suriye'yi birçok terör örgütünün nüfuzlarını arttırma ve yayılma alanına dönüştürmüştür. Bu süreçte yönetimin

güvenlik politikalarının çökmesiyle beraber Suriye genelinde Suriye Özgürlük Cephesi, Nusret Cephesi, Tevhit Grubu, PYD⁴, YPG⁵, IŞİD⁶-DEAŞ ve Haşdi Şabi gibi radikal terör örgütleri oluşmuş ve güçlenmeye başlamıştır (Çiçek, 2019). Özellikle YPG, PYD/PKK ve DEAŞ gibi terör örgütleri Türkiye'nin güvenliğini tehdit etmeye başlamıştır. Bölgesel ve küresel güçlerin ulusal çıkarları doğrultusunda devlet dışı silahlı vekil aktörlerle çatışmalara dahil olması Suriye'yi bir vekalet savaşı alanına dönüştürmüştür (Cülük, 2022:170).

DAEŞ, 2014 yılından itibaren Suriye'ye girmiş ve muhaliflerin kontrol ettiği bölgeleri ele geçirerek Türkiye-Suriye sınırına hâkim olmuştur. Türkiye için büyük bir güvenlik tehdidi oluşturan örgüt çok sayıda kanlı eylem gerçekleştirmiştir. YPG ise Türkiye'nin uzun yıllardır mücadele ettiği PKK terör örgütünün Suriye ayağını oluşturmaktadır. Bölgedeki güç boşluğundan yararlanan YPG varlığını pekiştirmeye çalışmıştır. ABD, DAEŞ'a karşı mücadele etmek için YPG'ye destek vermesi Türkiye'nin güney sınırlarındaki güvenlik tehdidini arttırmıştır (Aktaş, 2018:169). Esad'ın Türkiye'nin güney sınırını PYD güçlerine bırakması, Türkiye'nin güneydeki sınır hattında emniyetli bir bölge oluşturmamasını zorunlu kılmıştır.

2 Haziran 2012 tarihinde, Türk keşif uçakları Türkiye-Suriye sınırı üzerinde uluslararası hava sahasında iken Suriye tarafından ikazda bulunulmaksızın düşürülmüştür. Bu gelişme Türkiye ve Suriye arasındaki krizi derinleştirirken, Türkiye sınırlarına askeri birlik ve Suriye silahlı güçlerince gerçekleştirilen her türlü faaliyetin tehdit olarak kabul edileceğini ilan etmiş ve değişen angajman kuralları çerçevesinde yapılacak en küçük müdahalede ateşle karşılık verileceği belirtilmiştir (Pamuk, 2012 106). Türkiye bu olaydan sonra NATO'yu 4. Madde çerçevesinde toplama duyurusu yapmıştır. NATO, Suriye'nin Türkiye'ye yönelik saldırgan tutumuna son vermesi gerektiğini belirterek Türkiye'ye destek vermiştir. 2012 yılı itibariyle Suriye ve Türkiye arasındaki krizler artmaya başlamıştır. Türkiye'nin sınır güvenliği tehlikeye girmeye başlamıştır. Şanlıurfa'da Akçakale Hatay'da Altınözü ve Yayladağı ilçelerine top mermileri düşmüştür. Türkiye, kendi güvenliği için NATO'dan daha aktif

⁴ Demokratik Birlik Partisi. PKK'nın Suriye'nin kuzeyinde kurduğu siyasi parti

⁵ Halkçı Koruma Birlikleri. PKK'nın Suriye'de konuşlanan kolu olan PYD'nin silahlı kanadına verilen isimdir.

⁶ Irak-Şam İslam Devleti- العراق و الشام

davranmasını istemiş ve 2012 yılı sonu 2013 yılı başı itibariyle NATO, Türkiye'ye patriot füzeleri konuşlandırmıştır.

16 Eylül 2013 yılında Türk toprakları üzerinde izinsiz uçan bir Suriye helikopteri ve 23 Mart 2014 tarihinde Suriye savaş uçağı Türkiye tarafından düşürülmüştür. Diğer yandan DAESH bölgedeki hakimiyetini arttırmaya başlamış ve 11 Haziran 2014 yılında Türkiye'nin Musul Başkonsolosluğuna baskın yapmıştır. Cilvegözü sınır kapısı saldırısı, Reyhanlı'da meydana gelen patlamalar, PYD'nin Afrin, Kobani'deki ilerleyişiyle birlikte tüm bu yaşananlar Türkiye için başlıca bir ulusal güvenlik meselesi haline dönüşmüştür. Mülteci sayısındaki artış siyasi, ekonomik ve güvenlik maliyetleriyle birleşince Suriye krizi bir iç mesele haline gelmiştir (Yeşiltaş, 2015: 13). Suriye'deki istikrarsızlığın Türkiye'yi doğrudan etkilemesi Türkiye'nin krize karşı tutumunu tamamen değiştirmiştir.

Türkiye bekası açısından tehdit olarak gördüğü sınır güvenliğini korumak amacıyla IŞİD, PYD ve YPG'ye karşı Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) ile uluslararası hukuka uygun olarak 24 Ağustos 2016 tarihinde Fırat Kalkanı Harekâtını, sonrasında 20 Ocak 2018 Zeytin Dalı Barış Harekâtını, 9 Ekim 2019 tarihinde Barış Pınarı Harekâtını, 27 Şubat 2020 tarihinde Bahar Kalkanı Harekâtını düzenlemiştir. Türkiye gerçekleştirdiği bu hareketler ile ABD'nin Kürt koridoru projesine engel olarak Suriye'deki askeri dengeleri değiştirmiştir. Gerçekleştirdiği askerî hareketlerle jeostratejik bir avantaj elde ederek güneyinde bir güvenlik kuşağı oluşturabilmiştir. Ayrıca Suriye ile olan deniz sınırı noktasında kendi Doğu Akdeniz sınırını güvenliğini de sağlamıştır (Polat, 2020 :89).

Suriye iç savaşıyla oluşan belirsizlik bölgedeki güç dengesinde büyük değişimleri beraberinde getirmiştir. Suriye hükümetinin güç kaybetmesi ile bölgede yeni güçler doğmuştur. Farklı siyasi, etnik ve dini temelli silahlı örgütlerin ortaya çıkması Türkiye'nin bölgede bozulan güç dengesini lehine dönüştürebilmesi için müdahaleleri gerekli kılmıştır. Türkiye, bölgedeki güç dengesini bozan girişimler kendi tehdit olarak görmektedir. Türkiye'nin Suriye krizinde Batılı ülkelerle kurduğu ittifaklardan yeterli desteği görememesi neorealist teorinin ortaya koyduğu şekilde Türkiye'yi kendi güvenliğini sağlayabilmek için adımlar atmaya sevk etmiştir.

Neorealizmde devletler kendi çıkarlarını korumak için güç dengesi oluşturabilir. Waltz'a göre istenmeyen bir sonucun doğma ihtimalinin korkusu devletlerin güç dengesi oluşturmalarını sağlamaktadır (Waltz, 1979: 118). Bu bağlamda Türkiye güç dengesini oluşturabilmek, kendi toprak bütünlüğünü ve egemenliğine yönelik tehditlere karşı koymak için askeri müdahalelere başvurmak zorunda kalmıştır. Neorealizm, uluslararası sistem içerisinde yer alan devletler arasındaki düzeni sağlayacak üstün bir otoritenin olmamasından kaynaklı devletlerin güvenlik sorunlarıyla karşılaşmalarının kaçınılmaz olduğunu belirtir. Devletler sistem içerisinde her an güvenlik endişesi yaşamaktadır. Bundan dolayı sebeple başka hiçbir güce güvenmeden yalnızca kendi güçlerine dayanarak kendilerini korumaları gerekmektedir (Kurubaş, 2012:23). Neorealistler güvenlik yaklaşımlarında şüphe kavramı üzerinde durur. Bir devletin tehdit algılaması için, karşı devletin niyeti önemlidir. Neorealistlere göre varlığını devam ettirmeye çalışan bir devlet her zaman şüpheli olmak zorundadır (Gürsoy, 2005: 13). Suriye de yaşanan süreç Türkiye için iç ve dış tehditlerin oluşmasına dolayısıyla ulusal güvenliğe ve istikrara ilişkin şüphelerin artmasına yol açmıştır.

Waltz, kuvvet kullanımını engelleyecek bir otoritenin olmadığını belirterek uluslararası yapının anarşik durumuna vurgu yapar ve devletlerin kendi güvenliklerini sağlayabilmek için güç kapasitelerini arttırmalarını dolayısıyla askeri güvenliğe daha fazla önem vermeleri gerektiğini belirtir (Balcı ve Kardaş, 2014: 123). Bu bağlamda Türkiye'nin Suriye kriziyle karşı karşıya kalması milli teknolojilerini arttırmasına ve askeri caydırıcılığını etkin bir şekilde kullanabilmesini sağlamıştır. Jervis'e göre neorealizmdeki saldırı savunma dengesinin temel belirleyicisi teknolojidir. Bu sebeple özellikle askeri teknolojinin gelişmesi devletler için güvenliği sağlama adına çok önemlidir (Jervis, 1978: 183). Lieber'e göre de diğer faktörlerin aksine tüm sistemi etkileyen unsur teknolojidir (Lieber, 2000: 76-77). Suriye krizinden yola çıkarak, Türkiye, bölgesel sorunlara bağlı jeopolitik kazanımları ve politik çıkarları nedeniyle uygun güvenlik stratejileri üretmeye çalışmaktadır. Sistemin anarşik yapısına bağlı, bölgesel çatışmaların çözülememesi ve radikal ayrılıkçı grupların silahlı faaliyetleri sebebiyle Türkiye ulusal güvenliğini sağlamak adına askeri gücünü stratejik dengeleme unsuru olarak kullanmaktadır.

3.5. Suriye Krizinin Türkiye-İran İlişkilerine Etkileri

Suriye krizinin bölgedeki en büyük etkisi Türkiye ve İran ilişkileri üzerine olmuştur. Arap Baharının Suriye’de başlamasıyla birlikte ulusal çıkarlara bağlı olarak yürütülen farklı politikalar iki ülke arasında büyük bir kırılma yaşanmasına sebep olmuştur. Suriye krizinde Türkiye ve İran’ın bölgede yaşanan olayları farklı şekilde yorumladıkları gözlenmektedir. İran rejimi muhalifleri terörist olarak görürken Türkiye, muhaliflere karşı açık destek vermiş ve direnişçi olarak ifade etmiştir. Suriye krizindeki bu fikir ayrılığı mevcut rejim devam ettiği sürece Türkiye ve İran arasında bir uzlaşma sağlama ihtimalini düşürmektedir. Diğer yandan iki ülkenin de bölgede çeşitli ortak çıkarları bulunmaktadır. Her iki ülkede Suriye’nin toprak bütünlüğünün korunmasını istemektedir. Suriye’nin toprak bütünlüğünün parçalanması iki ülkenin de çıkarlarına ters düşmektedir.

Arap Baharı sonrası Türkiye ve İran’ın bölgedeki denklemleri kendi çıkarlarına göre yeniden değiştirmek istemesi rekabet ve mücadele ortamı oluşmasına neden olmuştur. İran, Türkiye’nin Suriye konusunda Batıyla yakınlaşmak için kendi bağımsız dış politikasını terk ettiğini ifade ederek Türkiye’yi eleştirmiştir. Türkiye ise İran’ı Suriye’de nüfusunu arttırmaya çalıştığı ve Esad yönetimine destek vererek ılımlaşmasını engellediği yönünde eleştirmiştir (Djalili & Kellner, 2013: 141-142). İki ülke Suriye krizinde farklı tutum ve politikalar takip etmesine rağmen iş birliği mekanizmaları oluşturabilmeyi başaramıştır. Özellikle Astana süreciyle başlayan diplomatik müzakereler sahada çatışan ulusal çıkarlara rağmen iş birliği yapma yeteneklerini göstermektedir.

Waltz, bir devletin birincil kaygısının anarşik uluslararası sistemde yapısal konumunu güvence altına almak olduğunu belirtmektedir (Waltz, 1989: 51-67). Yapısal konum, genel ulusal ekonomik, refah, güvenlik, güç ve barış içinde bağımsız ve egemen bir şekilde yaşamayı içerir. Bu bağlamda İran’ın Suriye müdahalesinde en önemli faktörün İran’ın Esad rejimiyle olan siyasi stratejik çıkarları olduğunu değerlendirebilmek mümkündür. Özellikle Suriye’nin Hizbullah’a askeri sevkiyat yapabildiği güvenli koridoru oluşturması nedeniyle İran için Esad rejiminin devamlılığı Şii koridorunun güvenliği açısından kritik öneme sahiptir. Suriye’deki rejim değişikliği İran’ın çıkarları için zararlı sonuçlar oluşturabilecektir. Bu nedenle

İran tüm gücünü Esad rejiminin tekrar inşasına vererek uluslararası anarşik ortamda yapısal Konumunu güçlendirme hedefindedir. Neorealist kurama göre devletlerin nihai amacı hayatta kalmaktır. Bu bağlamda Suriye krizi süresinde Türkiye'nin sınır güvenliğinin tehlikeye düşmesi ve terör örgütleri tarafından hedef alınması, Türkiye için önemli güvenlik sorunlarını ortaya çıkarmıştır. Buna bağlı olarak Türkiye'nin sınır güvenliğini sağlamak için NATO'ya müracaat ederek Patriot füze sistemlerini Suriye sınırına konuşlandırması (Cafiero, 2012), Tahran için kaygı verici bir olay olarak değerlendirilmiştir.

Neorealist kuramın varsayımlarından biri devletlerin diğer devletlerin niyetlerinden kesin olarak emin olamayacaklarıdır. Suriye krizinde, Türkiye ve İran'ın hem birbirleriyle olan ilişkilerinde hem de diğer ülkelerle olan ilişkilerinde bu durum açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Kriz süresince Türkiye'nin müttefik olarak gördüğü ABD terörle mücadele konusunda Türkiye'ye yeterli desteği vermediği gibi PYD ve YPG'ye lojistik destek sağlamıştır. Benzer şekilde Türkiye, Esad rejimine karşı askeri önlemler alırken İran, Esad rejiminin korunması için her türlü desteği vermiştir.

Neorealizm aynı zamanda devletlerin bu hayatta kalma mücadelesi için geliştirdikleri stratejilerde rasyonel davranmaları gerektiğini belirtir. Bu bağlamda Türkiye bir yandan askeri hareketler düzenlerken diğer yandan İran'la diplomatik ilişkilerini devam ettirmeye çalışmıştır. Ancak Türkiye'nin 2016 yılından itibaren düzenlediği askeri hareketlerle sınır güvenliğini tehdit eden PYD koridorunu Afrin'den Tel Abyad'a kadar temizlemesi, İran tarafından hoş karşılanmamıştır. Nitekim Barış Pınarı Harekâtı öncesinde İran Dışişleri Bakanı Zarif, Türkiye'nin Suriye toprak bütünlüğüne saygı göstermesi gerektiğini belirten bir uyarıda bulunmuştur (Sarıkaya, 2021: 99).

İran'da Suriye rejiminin devamlılığının sağlanması için lojistik destek verirken, sorunun çözümüne ilişkin olarak Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurmaya devam etmektedir. Bu bağlamda ilk olarak 2017 yılında Türkiye, Rusya ve İran'ın garantörlüğünde Suriye krizini sonlandırmak için Astana Süreci ve ardından üçlü Devlet Başkanları Zirveleri ve uluslararası toplantılar düzenlenmiştir (Sayın & Kılıncarslan, 2019: 238). Neorealizm, temel olarak devletlerin sahip olduğu güç

kapasitelerinin dağılıma odaklanmaktadır. Buna göre devletlerin iş birliği yapabilmeleri için ortak bir tehdit varlığı gerekmektedir. Arap Baharının etkisiyle Suriye’de yaşanan Kriz Türkiye ve İran’ın iş birliği yapma kapasitelerini arttırmıştır. Suriye’nin toprak bütünlüğünün parçalanması ve güç dengesinin bozulması iki ülke içinde önemli bir tehdit olmuştur.

Diğer yandan Türkiye ve İran arasındaki uzlaşılamayan Suriye meselesi iki ülkenin bölgesel rekabetini de arttırmıştır. Bu bağlamda Suriye üzerinde başlayan güç gösterisi Irak ve Yemen’e de sıçramıştır. İran, Irak’ta Şiileri yani Bağdat iktidarını desteklerken, Türkiye, Sünni grupları desteklemiştir. İran Yemen’de Suriye ve Irak’takine benzer politikalar izleyerek Şii Husilere destek verirken, Türkiye, İran’ın Şiileri iktidara karşı ayaklandırıp çatışma politikalar izlemesine karşı tavır almıştır (Ercan, 2015 :439).

Suriye krizi de dahil tarihsel olarak Türkiye-İran ilişkileri dalgalı bir seyir izlese de hiçbir zaman kopma noktasına gelmemiştir. Bölgesel olarak iki ülkenin birbirlerine ihtiyaç duyması rekabet halinde bile iş birliği olanaklarını geliştirmektedir. Enerji nakli için stratejik bir konumda olan Türkiye, İran için Batıya açılan bir kapı rolünü üstlenmiştir. Aynı şekilde Türkiye’nin İran’ın doğalgaz ve petrol kaynaklarına ihtiyacı vardır ve İran karayolu ile Orta Asya’ya ulaşım fırsatı sağlamaktadır. İkili ilişkiler krize rağmen ekonomik, ticari ve enerji konularında yeni anlaşmalarla devamlılık sağlanmıştır. Suriye krizi, Türkiye ve İran arasında ekonomik olarak önemli bir kopuş meydana getirmemiştir (Yılmaz, 2015 :70). İki ülkenin sorunları çözme kapasitesi küresel güçlerin bölgeye yönelik davranışlarını da doğrudan etkilemektedir. Neorealist görüşün savunduğu üzere devletler çıkar elde etme amacına yönelik olarak hareket eder. Türkiye ve İran Suriye krizini kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışmıştır. Ancak güvenlik gibi ortak çıkarlar her iki ülkenin bir araya gelmesine ve anlaşmasına yol açmıştır.

Neorealist teori açısından baktığımızda Türkiye İran ilişkileri güç temelli bir ilişki olarak yorumlanabilir. Mearsheimer’e göre devletler üstün otoritenin olmadığı anarşik sistemde sürekli güç ve hegemonya arayışı içindedir. Kendi güvenliklerini sağlayabilmek için bencilce hareket eder ve gücünü maksimize etmeye çalışırlar

(Mearsheimer, 2006: 74). Türkiye ve İran'ın amacı da bölgesel güç olabilmek ve diğer devletlere karşı etki oluşturabilecek potansiyelde olmaktır. Diğer yandan aralarında bir güç dengesi de mevcuttur. İki ülkenin jeostratejik konumu değerlendirildiğinde belli alanlarda birbirlerine karşılıklı bağımlı oldukları görülmektedir. Bu sebeple fayda maliyeti üzerinden değerlendirildiğinde çatışmadan kaçınmak iki ülkenin de yararına olmaktadır.

3.7. Son Dönem Türkiye-İran İlişkileri

Son dönemde iki ülke arasında diplomatik hareketliliği artıran ve zaman zaman rekabet alanı oluşturan konular bulunmaktadır. İkinci Karabağ savaşı, Türkiye'nin İsrail ile yakınlaşması, Türkiye, Azerbaycan ve Pakistan tarafından gerçekleştirilen "3 Kardeş" tatbikatı, Zengezur Koridorunun açılması, Katar krizi, İran'ın Nükleer programı bu konulardan bazılarıdır. 2020 yılının sonunda başlayan İkinci Karabağ Savaşı Türkiye-İran ilişkilerinde bir rekabet alanı oluşturmuştur. Azerbaycan, Türkiye'nin de desteğiyle 28 yıldır Ermenistan'ın işgalinde kalmış olan topraklarını kurtarma yönünde önemli bir kazanım elde etmiştir. Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan bu sorun Türkiye ve İran'ı da yakından ilgilendirmektedir. Ermenistan; Rusya ve İran'dan destek görürken, Türkiye Azerbaycan'ın yanında yer almıştır.

İran için Azerbaycan stratejik bir öneme sahiptir. Azerbaycan'la sınır komşuluğu yapması, ticari ilişki potansiyelinin yüksek olması ve bölgesel rakip olarak gördüğü Türkiye ile Azerbaycan'ın tarihsel ve kültürel bağlarının olması, İran'ın bölgeye ilgisini arttırmaktadır. İran, Türkiye'nin Azerbaycan üzerinde milli kimlik ve kültürel bağları sebebiyle sahip olduğu doğal etkinliği azaltmak istemektedir. Bunu jeokültürel hedefleri doğrultusunda mezhep kimliği aracılığıyla yapmaya çalışmaktadır. Azerbaycan'da oluşan kültürel ve milli bilincin mezheple dengelenmesi İran için kritik bir hedeftir (Balcı vd. 2012:8). Bölgesel rekabet ve iç güvenlik boyutlarıyla değerlendirildiğinde Azerbaycan, İran için kritik bir öneme sahiptir. Diğer yandan İran, Ermenistan'la ekonomik ve doğalgaz endeksli önemli iş birliklerine sahiptir. Bu nedenlere bağlı olarak İran politikasını, bölgede istikrarsızlığın önlenmesi, bölgeye olası yabancı güçlerin müdahalelerine izin verilmemesi ve Azerbaycan devletinin güçlü bir devlet olarak çıkmaması üzerine kurmuştur (Nesibli, 2000: 71).

Bu stratejik hedefleri doğrultusunda İran dış politikasını din ve mezhep eksenli olarak değil ulusal çıkarlarına göre yönlendirerek Karadağ sorununda Ermenistan'ı desteklemiştir.

İran Dağlık Karabağ sorununu milli güvenliğine karşı tehdit olarak algılamaktadır. Bunun birçok sebebi olmakla birlikte sorunun yakın komşuları arasında olması ve İran'ı doğrudan etkileyebilme kapasitesi önemlidir. Zengin ve bağımsız Azerbaycan'ın İran'daki Azerbaycan Türkleri için bir çekim kaynağı olmasının yarattığı korku diğer önemli nedenlerden birini oluşturmaktadır (Shaffer, 2001). Azerbaycan'ın ABD ve İsrail ile yakın ilişkiler içinde olması, Azerbaycan yönetimi İsrail ile çeşitli askeri anlaşmalar yapması ve teknolojik ilişkileri geliştirmeye çalışması İran için diğer tehdit algılamalarını oluşturmaktadır.

İran, İkinci Karabağ Savaşı sırasında herhangi bir etki geliştiremediği gibi tutarlı bir politikada yürütememiştir. Savaşın başlangıcında çatışmaların durdurulması yönünde çağrı yapan İran, savaş Azerbaycan'ın lehine döndüğünde işgal altındaki toprakların kurtarılmasının haklı olduğu yönünde açıklamalarda bulunmuştur. Savaş sonunda Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında 10 Kasım 2020 tarihinde üçlü deklarasyon imzalanmıştır. İran bu deklarasyonda ve sonrasında herhangi bir varlık gösteremezken bölgesel rakibi olan Türkiye bahse konu deklarasyon çerçevesinde oluşturulmuş olan Ortak Gözlem Merkezinde Rus askerleri ile Azerbaycan'da askeri varlık bulundurmaya başlamıştır (Sapmaz, 2022 :31).

Karabağ Savaşında Türkiye, İran'dan farklı bir politika izlemiştir. Etnik, tarihsel, dinsel ve kültürel bağlar açısından köklü ilişkilere sahip olan Türkiye ve Azerbaycan'ın ilişkilerinde dostluk ve kardeşlik temaları ön plana çıkmaktadır. Nitekim Türkiye savaş boyunca Azerbaycan'ı siyasi, diplomatik ve askeri olarak destekleyerek toprak bütünlüğünün sağlanması için çaba göstermiştir. Türk yapımı İHA/SİHA'ların savaşta kullanılması savaşın kazanılmasında etkili olmuştur. Özellikle 120 km. menzile sahip TRG-300 Kaplan Füzesi gibi stratejik silahlar savaşın seyrini değiştirmiştir (Bilgin, 2020:17).

Türkiye, savaş boyunca Azerbaycan'a verdiği destekle ve sonrasında yaşanan süreçte Güney Kafkasya'da barışın korunmasında önemli bir aktör olduğunu

göstermiştir. Konumunu güçlendirerek bölgedeki belirleyiciliğini arttırmıştır (Erarslan vd, 2021: 329). Kazanılan bu zafer iki ülke arasında daha kapsamlı iş birliklerinin önünü de açmıştır. Türkiye kurtarılan bölgelerde ekonomik entegrasyonun sağlanabilmesi için yeni yatırımlar yapma fırsatını yakalamıştır

İran, Türkiye-Azerbaycan ilişkisini Türklük üzerinden yorumlarsa da ana unsurların stratejik ve jeopolitik olduğu görülmektedir. Türkiye'nin bölgesel düzeyde etkinliğinin artması, askeri ve siyasi alanda imkanlarının gelişmesi, gelişen olaylara karşı aktif politikalar yürütmesi, İran'ı rahatsız etmiştir. Azerbaycan'ın savaşla beraber İran'la olan sınırını kontrol altına alabilmesi İran ile Ermenistan arasındaki irtibatı sınırlandırmıştır. Karabağ sorunun çözülmesiyle Türkiye'nin Ermenistan ile ilişki kurma ihtimali de doğmuş oldu (Keskin, 2020). Bunlara ek olarak Zengezur Koridoru⁷'nin tartışmaya açılması İran tarafından kaygıyla karşılanmaktadır. Koridorun İran'a yönelik birden fazla negatif jeopolitik etkileri vardır. Bunlardan bazıları; Ermenistan ile sınır bağlantısının tehlikeye girme ihtimali ve Azerbaycan ve Türkiye'nin Kafkasya'daki gücünün artacak olmasıdır. İran'ın Türk ülkeleri arasındaki ticarete kavşak konumda olma özelliği bu projeyle önemini kaybedecektir. Aynı zamanda Zengezur Koridorunun faaliyete başlaması bölgesel güvenlik açısından da değişimlere sebep olabilecektir.

İkinci Karabağ Savaşı'nda İran-Türkiye rekabetinin Türkiye lehine değiştiği görülmektedir. Türkiye'nin savaş sırasında verdiği somut destekle Güney Kafkasya'daki konumunu güçlendirmesi İran'ı memnun etmemiştir. Bu memnuniyetsizlik Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Bakü'de 10 Aralık'ta gerçekleştirilen Zafer yürüyüşünde okuduğu şiir ile açığa çıkmıştır. Erdoğan, yaptığı konuşmada Laçın şehrine de atıfta bulunarak; *“Araz-ı ayırdılar, kum ile doyurdular, men senden ayrılmazdım, zor ile ayırdılar! Ay Laçın Can Laçın, Men Sene Gurban Laçın”* dizelerini okumuştur. Konuşmaya ilk tepki İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif tarafından gelmiştir. Twitter hesabında yaptığı paylaşımında Erdoğan'ın okuduğu şiir hakkında bilgilendirilmediğinin, kendisinin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin

⁷ Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile Azerbaycan arasında bağlantı kurulması hedeflenen koridor. Böylece Türkiye doğrudan Azerbaycan'a ve Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlerine açılabilme imkânı bulacaktır.

egemenliğine zarar verdiğinin farkında olup olmadığını sorarak kimsenin Azerbaycan hakkında konuşamayacağını belirtmiştir. Daha sonra İran Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Said Hatibzade yazılı açıklamasında Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi'nin Erdoğan'ın okuduğu şiir nedeniyle Dışişleri Bakan Yardımcısı tarafından çağrıldığını ve sert kınamanın iletildiğini belirtmiştir (Euronews, 2020). İran'ın bu hareketine karşılık Türkiye'de Ankara'daki İran büyükelçisini Bakanlığa çağırarak karşılık vermiştir. Birkaç gün süren kriz, Türkiye Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanı'nın ve İran Cumhurbaşkanı Ruhani'nin açıklamalarıyla sona ermiştir (Deutsche Welle, 2020). Cumhurbaşkanı Ruhani yaptığı açıklamayla Erdoğan'ın İran'ın toprak bütünlüğüne ya da halkına hakaret kastının uzak bir ihtimal olduğunu belirtmiştir (Euronews, 2020).

Türkiye ve İran ilişkilerini şekillendiren önemli konulardan biri Filistin meselesidir. İki ülkede Filistin meselesinde İsrail'in karşısında yer almaktadır. Türkiye-İsrail ilişkileri son yıllarda diplomatik kopuşlar yaşasa da ekonomik olarak iki ülke arasındaki ticaret hacmi yükselmeye devam etmektedir. Türkiye siyasi olarak yaşanan anlaşmazlıkları ayırarak ortak paydada ilişkilerini yürütmeyi başaramıştır. Bu kapsamda Türkiye 2020 yılı itibarıyla İsrail ile olan siyasi ilişkilerini normalleştirmeye yönelik adımlar atmıştır. 2022 yılında karşılıklı büyükelçi atanmış ve diplomatik ziyaretler gerçekleştirilmiştir. İsrail Cumhurbaşkanı Herzog'un Ankara'ya gelmesiyle 2008'den sonra Türkiye-İsrail arasındaki ilk üst düzey ziyaret gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerini düzeltme çabası göze alındığında, İsrail'i varoluşsal bir tehdit olarak gören İran için önemli konu Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerini normalleştirmesinden ziyade kendisinin bir hedef haline gelip gelmeyeceğidir.

İsrail'in en büyük kaygısı İran'ın nükleer programı ve bu sayede bölgede artacak etkisidir. Türkiye'de İran'ın nükleer çalışmaları konusunda endişelidir. Bu endişe İsrail ve Türkiye için ortak zemin oluşturmaktadır. Neorealizme göre güvenlik bir devletin sahip olabileceği en önemli amaçtır. Waltz'a göre nükleer silahların yok edici kapasiteleri sebebiyle bu silahlara sahip olan devletler arasında doğrudan askeri çatışma ihtimali sifıra yakındır. Waltz, genel olarak anarşik olan uluslararası sistemde saldırılara yönelik savunma ve caydırma mekanizmalarının geliştirilmesinin savaş ihtimalini azaltacağını ileri sürmektedir (Waltz, 1989: 627). Geliştirilen nükleer

silahlar ve buna bağılı stratejiler rakip devletler için caydırıcı nitelikte olduğı için güvenlik arayışında olan devletlerin nükleer silahlara sahip olması önemlidir. Bu bağlamda İran gibi kesin tehdit algılayan bir ülke nükleer silahların güvenlik garantisinden yararlanmaya çalışmaktadır. Ancak İran'ın nükleer silah sahibi olması bölgedeki dengeyi İran lehine değıştireceğı için Türkiye için ciddi bir sorun doğurmaktadır. Bu sebeple Türkiye İran'ın nükleer silahlara sahip olmasını güvenliğı açısından tehlikeli görmektedir. Bütün bu nedenlerden dolayı Türkiye politikasını İran'ın Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (UA EK) ile tam iş birliğı içinde nükleer programıyla ilgili olarak şüphelerin giderilmesi üzerine kurmuştur (Turan, 2008:49). Türkiye, İran'ın Nükleer programına ilişkin arabulucu rolü üstlenerek barışçıl amaçlarla kullanılmasını sağlamaya çalışmaktadır.

2021 yılı eylül ayında Türkiye, Azerbaycan ve Pakistan Özel Kuvvetlerinin “Üç Kardeş” tatbikatı bölgesel ve küresel aktörlerin dikkatini çekmiştir. Karabağ Savaşında Türkiye ve Pakistan'ın Azerbaycan'a tam destek vermesi üçlü iş birliğini arttırmıştır. Waltz'a göre devletler güç dağılımını dengeye sokmak için başkalarıyla ittifaklar ve iş birliğı içinde olmaya yönelebilir. Çünkü doğanın boşluk kabul etmediğı gibi uluslararası politikada dengesiz gücü kabul etmemektedir. Dengesiz güç diğ erleri için tehlike yaratabilmektedir (Waltz, 1989: 13-29). Bu bağlamda üç ülke bölgesel sorunlar karşısında iş birliklerini uzun vadeli devam ettirme peşindedir. Gerçekleştirilen askeri operasyona karşı ilk resmi tepki İran'dan gelmiştir. İran Dışışleri Bakanlığı Sözcüsü Said Hatipzade, “*Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsüne Dair Sözleşme bu konuya açıklık getirmiştir. Hazar'a kıyıdaş devletler arasında sağlanan anlaşmaya göre kıyıdaş beş ülke dışında Hazar Denizi'nde yabancı askeri varlıkların bulunması yasaklanmıştır. Bu konu Dışışleri Bakanlığı'nda inceleniyor*” açıklamasında bulunarak Türkiye'nin katılımının yasadışılığına atıfta bulunmuştur (İHA, 2021).

İki ülke arasında Arap Baharı sonrası oluşan önemli konulardan biri de göçtür. Sınır güvenliğı ve kaçak göç gibi konular son dönemde iki ülke ilişkilerini etkileyen önemli faktörlerdendir. Türkiye coğrafi konumu itibariyle bu sorunlardan en çok etkilenen ülkelerden biri olmuştur. Türkiye hem göç alan hem de diğ er ülkelere göç etmeye çalışanların kullandıkları transit bir ülke konumuna gelmiştir. Türkiye ve İran

arasındaki kara sınırı uzunluğu 560 km dir ve bu bölge uzun yıllar boyunca kaçak göç sıkıntılarının yaşandığı alan olmuştur (Cihangir, 2010: 68). İçişleri Bakanlığına bağlı Göç idaresi Genel Müdürlüğünün verilerine göre 2014 yılından düzensiz göçmen sayısında önemli artışlar meydana gelmiştir. 2014 yılında 58.647 düzensiz göçmen giriş yaparken 2017 yılı itibariyle 175.752 düzensiz göçmen giriş yapmıştır. Bu rakamlar 2019 yılında gelindiğinde 454.662 sayısına ulaşarak pik yapmıştır. 2022 itibariyle gerçekleşen düzensiz göç 285.027 olmuştur (Göç İdaresi Başkanlığı). Türkiye'ye yasa dışı giriş yapan göçmenlerin ülkeye büyük oranda İran üzerinden geldiği teyit edilmektedir. Pakistanlı, Afganistanlı göçmenler İran üzerinden Türkiye'ye giriş yapmakta, bazıları Türkiye'de kalırken bazıları diğer Avrupa ülkelerine gitmeye çalışmaktadır. Bu nedenlerden dolayı sınır güvenliği konusunda Suriye'nin ardından Türkiye, İran'la olan sınırına da güvenlik duvarı inşa etmeyi gerekli görmüştür. İran'ın bu konuya kaçakçılığın önüne geçilmesi hususunda olumlu yaklaşırken, duvarların çevreye zarar vereceği konusunu da gündeme getirmiştir (Koç, 2018, 4-10). Göç ve buna bağlı konular Türkiye ve İran arasında önemli gündem maddelerinden biri olmayı sürdürmektedir.

SONUÇ

Türkiye ve İran geçmişten günümüze dış politikaları, tutum ve davranışlarıyla Orta Doğu bölgesine yön veren önemli ülkelerden olmuştur. İkili ilişkiler tarihsel süreçte genel olarak dinamik bir yapıda ilerlemiştir. Her iki devlet birbirinden farklı yönetim şekline ve dini açıdan farklı mezheplere sahip olmasına rağmen tarihsel birikimleri, toplumsal yapılarıyla derin ilişkiler oluşturabilmiştir. Belli dönemlerde artan krizlere rağmen diplomasi kanalı açık tutulmuş ve ilişkilerin sürekliliği sağlanabilmiştir.

Arap Baharının Suriye'yi etkilemeye başlamasıyla birlikte Türkiye-İran ilişkilerinin seyri değişmiştir. Mısır ve Tunus'ta çıkan ayaklanmalara karşı benzer politikalar izleyen Türkiye ve İran, Suriye konusunda ortak bir zeminde buluşamamıştır. Suriye krizine kadar devam eden iyi ilişkiler, Türkiye'nin Esad rejimine yönelik tavrı İran'ın Esad yönetimine olan politikasıyla çelişmiş ve ikili ilişkiler ciddi bir kırılma yaşamıştır. İran'ın bölgesel güç olma hedefinde Esad rejiminin devamlılığı oldukça önemlidir. Çünkü İran Esad rejiminin düşmesi halinde Suriye'den Akdeniz'e açılma şansını kaybedecektir. Bu da İran'ın Lübnan ile lojistik iletişiminin kesilmesine ve Orta Doğu'da askeri milis gücü olarak kullandığı Hizbullah ile olan bağlantısını tehlikeye düşmesine sebep olacaktır. Bu nedenle İran'ın Suriye İç Savaşı'nda birincil önceliği Esad rejiminin desteklenmesi olmuştur. Türkiye ise Suriye İç Savaşı'nın sebep olduğu güç boşluğundan faydalanarak sınırının dibinde ortaya çıkan IŞİD gibi radikal terör örgütleriyle karşı karşıya kalırken diğer yandan Suriye'nin kuzeyinde özerklik yolunda ilerleyen PYD ile ilgilenmek zorunda kalmaktadır.

Türkiye'nin Arap Baharı sürecinden sonra ulusal güvenliği açısından tehdit oluşturan faktörler (terör örgütleri vb.) göz önüne alındığında, Türk Dış Politikasının güvenlik merkezli olduğu ve neorealizmin güvenlik olgusuna ilişkin temel varsayımlarıyla önemli ölçüde örtüştüğü görülmektedir. Aynı şekilde İran'ında ulusal güvenliğine odaklanarak özellikle Esad rejimine verdiği destekle güvenlik öncelikli bir dış politika izlediği görülmektedir. Türkiye ve İran'ın bölgeye yönelik dış politikalarının iki ülke ilişkilerini de aynı perspektiften etkilediği görülmektedir.

İkili ilişkiler çözülemeyen konularla birlikte Arap Baharı sonrasında kopma noktasına gelmiş ve yeni rekabet alanları oluşturmuştur. Son dönemde iki ülke arasında Karabağ sorunuyla paralel olarak İran'ın Güney Azerbaycan meselesine ilişkin tedirginliği de artmaya başlamıştır. Güney Azerbaycanlı aktivistlerin Türkiye'de yaşamaları iki ülke arasındaki kriz alanlarından birini oluşturmaktadır. Karabağ sorunu özelinde Zengezur Koridoru'nun açılması iki ülke arasındaki bir diğer kriz alanını oluşturmaktadır. İran, orta koridorun Kuşak ve Yol girişimi kapsamında kendi topraklarından geçmesini önemsemektedir. Kendi jeoekonomik öneminin azılacağı endişesine yönelik olarak Zengezur Koridorunun açılmasına karşı çıkmaktadır. Türkiye ise bu ulaşım koridoru sayesinde güzergâh boyunca kesintisiz şekilde Orta Asya ve Avrupa arasında merkezde olduğu bir bölgenin oluşmasını stratejik açıdan önemsemektedir. İki ülke oluşan diğer örtülü rekabet alanı İHA ihracatı özelinde gerçekleşmektedir. 2022 yılında gerçekleşen Kırgız-Tacik sınırındaki çatışmalarda Kırgızistan, Türkiye'den satın aldığı TB2 insansız hava araçlarını kullanırken, İran, Tacikistan'da İHA satışına yönelik fabrika kurarak Ebabil II tipinde insansız hava araçlarını üretmeye başlamıştır. Benzer şekilde Türkiye Ukrayna'ya İran ise Rusya'ya İHA satışı gerçekleştirmektedir.

2011 ve 2012 yılları arasında iki ülke ilişkilerinin neorealist teorinin merkezi önermeleri çerçevesinde değerlendirilebileceği özellikle Suriye krizi itibariyle iki ülkenin güvenlik öncelikli politikalarının neorealist teorinin güvenlik olgusuna ilişkin varsayımları çerçevesinde analiz edilebileceği görülmektedir. Türkiye ve İran arasındaki ilişkileri uluslararası sistemin yapısı üzerinden açıklamak mümkündür. İkili ilişkilerdeki sorunlar uluslararası sistemin anarşik yapısından ve uluslararası sistemde meydana gelen boşluklardan kaynaklanmaktadır. İran dış politikasına tüm dönemleri itibariyle bakıldığında güvenlik kaygısının çok net olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Türkiye'nin Arap Baharı sürecinden sonra Suriye'de oluşan güç boşluğundan kaynaklanan kendi toprak bütünlüğü üzerindeki tehdit algılamaları güvenlik konusunu ön plana çıkarmıştır. Suriye'deki iç savaşın derinleşmesiyle Türkiye, tamamen ulusal güvenliğine odaklı bir tutum içerisine girmiştir. Neorealizmin ulusal güvenlik olgusuna ilişkin varsayımları çerçevesinde Türkiye ve İran'ın sergilediği dış politik tutum ve davranışlar analiz edildiğinde uyumlu olduğu görülmektedir. Her iki ülkenin

dış politikalarında ve birbirleriyle olan ilişkilerinde güvenlik faktörünü gözlemlemek mümkündür.

Neorealist teoriye göre bir devletin en önemli amacı kendi güvenliğini sağlamak ve olası güvenlik tehditlerini ortadan kaldırmaktır. Türkiye neorealizmin bu önermesine uygun bir şekilde ulusal güvenliğini sağlamak amacıyla askeri hareketlarda bulunmuş ve savunma sanayisini güçlendirmeye odaklanmıştır. Aynı şekilde İran'ın da güvenlik ve ulusal çıkarlarına öncelik veren bir dış politika izlemesi iki ülke ilişkilerini olumsuz etkilemiştir.

Diğer yandan iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler ve çeşitli iş birlikleri yoğun rekabet ortamına rağmen devam etmiştir. Neorealistler ekonomik ilişkileri devletlerin güvenliklerini sağlamalarında bir araç olarak görmektedir. Devletlerin davranışları, tutumları ve dış politikaları ekonomik ilişkilerini de etkilemektedir. Ancak Türkiye ve İran arasındaki ticaretin, iki ülke arasındaki krizin en fazla olduğu dönemlerden biri olan 2012 yılında arttığı görülmektedir. İki ülke arasındaki ticaret, 2012 yılında yaklaşık 22 milyar ABD dolarına yakın bir düzeye ulaşarak rekor kırmıştır (TÜİK, 2012). Bu da iki arasındaki ekonomik ilişkilerin rekabete rağmen devam ettiğini göstermektedir.

Bölgede iki ülkenin de kendi çabaları dışında güvenliklerini garanti eden herhangi bir garantör bulunmamaktadır. İki ülkenin de güvenlik tehditlerine yönelik algısının keskin olması ikili ilişkilerin Neorealizm temelinde açıklanabilmesini sağlamaktadır. Arap baharı sonrasında ikili ilişkiler çatışmaya dönüşmeyen gerginlik temelinde gerçekleşmektedir. 2011 yılı itibarıyla iki ülke arasında üstü örtülü yeni rekabet alanları oluşurken yeni iş birliği fırsatları da doğmuştur. Neorealist yaklaşımda devletlerarası iş birliğinin sınırlı olarak gerçekleşebileceği ve güvenlik odaklı olacağı kabul edilmektedir. Bu bağlamda Rusya'nın da dahil olduğu Astana Süreci bu iş birliğine örnek olarak gösterilebilir.

Genel olarak değerlendirildiğinde Türkiye ve İran ilişkilerinin doğası ve temel dinamikleri itibarıyla uluslararası kuramlar içerisinde neorealizm çerçevesinde ele alınabileceği görülmektedir. Çünkü bahsedildiği gibi Arap Baharı sonrası iki ülke ilişkilerinin temel dinamiklerini oluşturan faktörlerin güvenlik ve güç temelli olduğu

açıktır. Neorealizmin vurguladığı ekonomik çıkarların önemi değerlendirildiğinde de ikili ilişkilerde ticaretin rolü oldukça etkindir.

Neorealist teorinin güvenlik odaklı varsayımına göre devletlerin ilk ve en önemli amacı güvenliklerini sağlamaktır. Devletler var olan ya da olması muhtemel tehditleri ortadan kaldırdıktan sonra diğer amaçlara odaklanabilir. Bu bağlamda Türkiye ve İran özellikle Suriye özelinde ortaya çıkan sorunları çözerse iş birliklerini geliştirerek karşılıklı güvene dayalı ilişkiler kurabilir. Güvensizlik ve rekabet temelli unsurların ikili ilişkileri bozmasına izin vermeyerek farklılıklar ve oluşan çatışma unsurlarını en aza indirmek yeni iş birliği alanları açılabilir. Özellikle ortak çıkarlar göz önüne alındığında iki ülke siyasi, ekonomik, enerji gibi çeşitli iş birliği alanlarını genişletebilir.

Türkiye ve İran'ın jeostratejik ve jeopolitik özellikleri düşünüldüğünde içinde bulundukları coğrafyada önemli bölgesel güçler olarak karşımıza çıkmaktadır. İki ülke arasındaki ilişkiler, ekonomik, politik, kültürel, güvenlik ve stratejik faktörler temelinde pek çok unsurdan etkilenmektedir. İki ülkenin tarihsel rekabetine ek olarak Arap Baharı sonrası gerçekleşen kriz ortamı siyasi ilişkileri var olan seviyenin altına düşürmüştür. Var olan durumun değişmesi daha istikrarlı barış ve güven ortamının sağlanabilmesi için iki ülkenin ortak çıkarlar temelinde hareket etmesi gerekmektedir. İlişkilerdeki dengenin korunması hem iki ülkenin lehine olacak hem de bölgenin istikrarının sağlanmasında rol oynayacaktır.

KAYNAKÇA

- Açık Medeniyet. (2019, 17 03). *Astana Süreci Türkiye, Rusya ve İran'ın Birbirine Yakınlaştırmıştır*. Mayıs 10, 2022 tarihinde Açık Medeniyet Gazetesi: <http://www.acikmedeniyet.com/tr/guncel-yazi/astana-sureci-turkiye-rusya-ve-irani-birbirine-yakinlastirmistir> adresinden alındı
- Ağır, B. S., & Bilgenoğlu, A. (2021). İran'ın Nükleerleşmesi: Sebepler, Aktörler ve Olasılıklar. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 23(2), 243-266.
- Akdevelioğlu, A., & Kürkçüoğlu, Ö. (2015). İran'la İlişkiler. B. Oran içinde, *Türk Dış Politikası 1980-2001* (s. 152-157). İstanbul: İletişim.
- Akdoğan, İ. (2013). İran İslam Cumhuriyeti-Suudi Arabistan Krallığı İlişkileri (1979-2011). *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akgül, E. (2016). 1979 Sonrası Türkiye-İran İlişkileri. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aksu , H., Şahinoğulları, M. C., & Uygur, M. N. (2019). Türkiye ve İran'ın Arap Baharı'na Yönelik Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme. *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 2(1), 46-57.
- Aktaş, K. (2018). Suriye ve Irak Örnekleri Üzerinden Türkiye-İran İlişkileri: İş Birliği mi Rekabet mi? *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 163-184.
- Albayrak, A. (2014). Türkiye'nin Suriye Politikası 2011-2013. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .
- Alfoneh, A. (2011). Middle Eastern Upheavals: Mixed Responses in Iran. *Middle East Quarterly*, 35-39.
- Aljazeera. (2014, Ocak 6). Geçmişten Günümüze Türkiye-İran İlişkileri. Nisan 28, 2022 tarihinde <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/gecmisten-gunumuze-turkiye-iran-iliskileri> adresinden alındı

- Al-Rodhan, N. R. (2007). *Symbiotic Realism: A Theory of International Relations in an Instant and an Interdependent World*. Oxford: LIT Verlag.
- Al-Seyyid, K. A. (2012, Ekim 12). *El-Yemen ve'd Davru'l- İrani*. Al-Sharq: <http://www.al-sharq.com/news/details/167594#>. adresinden alındı
- Amar , P., & Prashad, V. (2014). *Arap Baharı'ndan Kesitler Yeni Ortadoğu'yu Anlamak*. İstanbul: İntifada Yayınları.
- Amerika'nın Sesi. (2006, Mayıs 5). *İran'a Şeffaflık Tavsiyesi*. <https://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-2006-05-05-voa11-88005347/845945.html> adresinden alındı
- Anadolu Ajansı. (2013, 09 26). *Gül Ruhani İle Görüştü*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/gul-ruhani-ile-gorustu/215872> adresinden alındı
- Anadolu Ajansı. (2018, 04 04). Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Ruhani Bir Araya Geldi. Mayıs 11, 2022 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/cumhurbaskani-erdogan-ile-ruhani-bir-araya-geldi/1107717> adresinden alındı
- Andersen, R. R., Sibert, R. F., & Wagner, J. G. (2020). *Politics and Change in the Middle East*. New York: Routledge.
- Aras, B. (2007). Ahmedinejad Başkanlığında İran'da Siyasal İktidarın Haritasını Çıkarmak. K. Dağcı, & A. Sandıklı içinde, *Satranç Tahtasında İran: Nükleer Program* (s. 21-36). İstanbul: TASAM Yayınları.
- Arı, T. (1998). *Basra Körfezi ve Ortadoğu'da Güç Dengesi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Arı, T. (2008). *Uluslararası İlişkiler Teorileri*. Bursa: MKM Yayınları.
- Arı, T. (2015). Yemen'de Arap Baharından Husi Darbesine: Bir Demokrasi Denemesinden Başarısız Devlete mi? *Stratejik Düşünce Enstitüsü*, 1-10.
- Arıboğan, D. Ü. (1997). *Global Stratejinin Aktörleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arıkan, P. (2014). Ruhani Hükümeti'nin İran Dış Politikasında Yarattığı Değişimin İç Siyasetteki Yansımaları. *Ortadoğu Analiz*, 6(61), 26-29.

- Aron, R. (1962). *Paix et Guerre Entre Les Nations*. Paris: Calmann-Levy.
- Arraf, S. (2017, October). *The Armed Conflict in Yemen: A Complicated Mosaic*. Ocak 2, 2023 tarihinde Geneva Academy: <https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/The%20Armed%20Conflict%20in%20Yemen.pdf> adresinden alındı
- Ashworth, L. M. (2002). Did the Realist-İdealist Great Debate Really Happen? A revisionist History of İnternational Relations. *İnternational Relations*, 16(1), 33-51.
- Asseburg, M. (2011). Der Arabische Frühling. *Stiftung Wissenschaft und Politik Deutsches Institut für Internationale*, 1-40.
- Ataman, M. (2010). İran'daki Türkiye Algılaması: Çakışan ve Çelişen Beklentiler ve Bakış Açıları. *ORSAM Ortadoğu Analiz*, 2.
- Atay, A. G., & Muran, A. (2009). Humeyni ve Ahmedinejad Dönemi İran Dış Politikasının Karşılaştırmalı Analizi. *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1(4), 155-168.
- Ateş, D. (2009). Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm/Realizm Tartışması ve Disiplinin Özerkliği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 10(1), 11-25.
- Aydın, M. (1996). Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori Analiz. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 51(1), 71-114.
- Aydın, M. (2004). Uluslararası İlişkilerin 'Gerçekçi' Teorisi: Kökeni, Kapsamı, Kritiği. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1(1), 1-34.
- Ayhan, V. (2011, Ekim 5). *Türkiye ve Suriye Muhalefeti: Şam'a SİYasi, Diplomatik, Ekonomik ve Askeri Yaptırımlar*. ORSAM Dış Politika Analizi. adresinden alındı
- Ayhan, V. (2012). *Arap Baharı İsyanlar, Devrimler ve Değişim*. Bursa : MKM Yayıncılık.
- Bademci, A. (2017). *Suriye Sendromu* . İstanbul: Yedipete Yayınları.

- Bakhash, S. (2001). Iran's Foreign Policy Under the Islamic Republic 1979-2000. C. Brown içinde, *Diplomacy in the Middle East* (s. 400). London: I.B.Tauris.
- Balcı, A., & Kardaş, Ş. (2014). Realizm. *Uluslararası İlişkilere Giriş* (s. 119-134). içinde İstanbul: Küre Yayınları.
- Balcı, Ç., & Aslanlı, K. (2022). 2.Karabağ Savaşı ve İran: Stratejik İletişim Perspektifi. *İran Araştırmaları Merkezi* , 1-20.
- Baldwin, D. A. (2003). Güvenlik Kavramı. *Avrasya Dosyası*, 9(2), 5-35.
- Barzegar, K. (2011). *Iran's Interest and Values and the Arab Spring*. Harvard Kennedy School Belfer Center for Science and International Affairs: <https://www.belfercenter.org/publication/irans-interests-and-values-and-arab-spring> adresinden alındı
- Başaran, D. (2020). Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasında Savunmacı Realizm Anlayışı ve Üçüncü Dünyacılık. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 83-99.
- Başbakan Erdoğan NATO'nun ne işi var Libya'da demişti.* (2011, 03 19). 03 02, 2023 tarihinde Vatan: <https://www.gazetevatan.com/gundem/basbakan-erdogan-nato-nun-ne-isi-var-libya-da-demisti-366171> adresinden alındı
- Baylis, J. (2008). Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kavramı. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 5(18), 69-85.
- BBC. (2010). *İran'da Rejim ve Devrim Muhafızları*. Nisan 15, 2022 tarihinde https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/02/100215_revolutionaryguards adresinden alındı
- BBC NEWS. (2009, Ekim 26). *Erdoğan: İran Dostumuzdur*. Nisan 22, 2022 tarihinde https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/10/091026_erdogan_iran adresinden alındı
- BBC NEWS. (2017, Ağustos 16). *İran Genelkurmay Başkanı'nın Türkiye Ziyareti, İyileşen İlişkilerin İşareti*. Mayıs 8, 2022 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-40951448> adresinden alındı

- Beck, M., & Hüser, S. (2013). Explanations For The Arap Spring, Center For Mellemoststudier. *Syddansk Universitet*.
- Bilgin, M. S. (2020). Karabağ Zaferine Giden Süreç ve Jeopolitik Sonuçları. *ULİSA*(12), 14-19.
- Bingöl, O. (2013). Arap Baharı ve Ortadoğu: Çok Eksenli Güç Mücadelesinde Dnege Arayışları. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25-49.
- Bleda, T. (2000). *Maskeli Balo* . Ankara: Doğan Kitap.
- Bordner, B. (1997). *Rethinking Neorealist Theory: Order within Anarchy*. Virginia: University of Virginia.
- Buzan, B. (1983). *People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations*. Brighton: University of North Carolina Press.
- BYEGM. (2001). *Ecevit-Harrazi Görüşmesi*. Nisan 16, 2022 tarihinde <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/HABERANADOLU/HABERANA/> adresinden alındı
- Cafiero, G. (2012). *Will Syria Cause a Divorce Between Iran and Turkey?* Mart 24, 2023 tarihinde Foreign Policy in Focus: https://fpif.org/will_syria_cause_a_divorce_between_iran_and_turkey/ adresinden alındı
- Calabrese, J. (1998). Turkey and Iran: Limits of a Stable Relationship. *British Journal of Middle Easter Studies*, 1(25), 75-94.
- Can, Y. (2020). Arap Baharı Sonrası Yemen: Ülkedeki Temel Aktörler ve Koalisyon Operasyonlarının Meşruluğu. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(20), 27-57.
- Carr, E. H. (2001). *The Twenty Year's Crisis, 1919-1939*. New York: Perennial.
- Cihangir, İ. (2010). İkili ve Bölgesel Güvenlik Unsurları ve Türkiye-İran İlişkilerinin Yansımaları. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- CNN. (2004, 29 Temmuz). *Erdoğan'ın Ziyareti İran Basınında Geniş Yer Aldı*. Nisan 20, 2021 tarihinde CNNTURK:

<https://www.cnnturk.com/2004/dunya/07/29/erdoganin.ziyareti.iran.basininda.genis.yer.aldi/24197.0/index.html> adresinden alındı

Crawford, R. M. (2000). *İdealism and Realism in International Relations Beyond the Discipline*. London : Routledge .

Cumhuriyet. (2009). *Ahmedinejad'dan Erdoğan'a Teşekkür*. Nisan 25, 2022 tarihinde <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/ahmedinejaddan-erdogana-tesekkurl-38474> adresinden alındı

Cumhuriyet. (2013). *İran'ın Yeni Cumhurbaşkanı Ruhani Yemin Etti*. Mayıs 5, 2022 tarihinde <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/iranin-yeni-cumhurbaskani-ruhani-yemin-etti-437810> adresinden alındı

Cülük, A. (2022). Suriye Krizinde Diplomatik Çözüm Arayışları: 2011-2021. C. D. İpek içinde, *Suriye Krizi: Bölgesel Dinamikler ve Küresel Yansımalar* (s. 169-193). Ankara: TASAV-Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı .

Çetingüleç, M. (2018, 3 2). Turkish-Iranian Trade Revived Amid Growing Cooperation in Syria. <https://www.al-monitor.com/originals/2018/03/turkey-iran-syria-trade-revived-amid-rapport.html> adresinden alındı

Çetinsaya, G. (1998). Türk-İran İlişkileri. F. Sönmezoğlu içinde, *Türk Dış Politikasının Analizi*. İstanbul: Der Yayınları.

Çetinsaya, G. (2002). Rafsancani'den Hatemi'ye İran'ın Dış Politikası. M. Türkeş, & İ. Uzel içinde, *Türkiye'nin Komşuları* (s. 293-333). Ankara: İmge Kitabevi.

Çetirge, Y. A. (1997). *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*. Ankara: Bilgi Yayınları.

Çiçek, N. (2019, 06 21). *Suriye'de Hangi Gruplar Savaşıyorlar*. Mart 12, 2023 tarihinde <https://on5yirmi5.com/guncel/olaylar/suriyede-hangi-gruplar-savasiyor/> adresinden alındı

Çiçekçi, C. (2012). *Uluslararası Güvenlik Çalışmaları*. İstanbul: Kriter Yayınevi.

Çitlioğlu, E. (2015). *İran'ı Anlamak* . Ankara: Başkent Üniversitesi.

Dağı, İ. (2002). *Ortadoğu'da İslam ve Siyaset*. İstanbul: Boyut Kitapları.

- Dannreuther, R. (2003). Brindging the Gulf: Iran, Central Asia and the Persian Gulf. *The Review of International Affairs*, 4(2), 32-46.
- Dareini, A. A. (2011, February). *Ahmedinejad says Egyptian Protests Herald New Mideast*. Şubat 1, 2023 tarihinde The Washington Times: <https://www.washingtontimes.com/news/2011/feb/11/ahmadinejad-says-egyptian-protests-herald-new-mide/> adresinden alındı
- Daşdemir, M. (2017). 1979 Devrimi Sonrası İran'ın Türkiye Politikası ve Arap Baharı Etkisi: Rekabet ve İşbirliği. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dedeoğlu, B. (2014). *Uluslararası Güvenlik ve Strateji*. İstanbul: Yeniüzyıl Yayınları.
- Demir, C. (2018). Suriye'de Kara Kışa Dönen Arap Baharı: Küresel ve Bölgesel Güçlerin Yönetimdeki Vekalet Savaşı. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı.
- Dışişleri Bakanı Sayın Ahmet Davutoğlu'nun Libya'daki tahliyelere ilişkin düzenlediği basın toplantısının metni*. (2011, Şubat 23). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı: https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-ahmet-davutoglu_nun-basin-toplantisinda-yaptigi-konusmanin-metni.tr.mfa adresinden alındı
- Djalili, M. R., & Thierry, K. (2013). *"Arap Baharı" Karşısında İran ve Türkiye*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Doğan, B. (2022). The Foreign Policy of Turkey and Iran in the Arab Spring Period and Their Reflections in the Arab Press, 2011-2015. *Turkish Journal of Middle Eastern Studies*, 9(1), 149-186.
- Doğan, G., & Durgun, B. (2012). Arap Baharı ve Libya: Tarihsel Süreç ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(15), 61-90.

- Doğrusözlü, C. (2013). Arap Baharı Sürecince İran'ın Suriye Politikası. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Donnelly, J. (2013). Realizm. S. Burchill içinde, *Uluslararası İlişkiler Teorileri* (s. 49-80). Küre Yayınları.
- Donnelly, J. (2017). Realizm. *Uluslararası İlişkiler Teorileri* (A. Aslan, & M. A. Ağcan, Çev.). içinde İstanbul: Küre Yayınları.
- Doster, B. (2012). Arap Baharı Özelinde Rusya'nın Suriye Politikası . B. Adıbelli içinde, *Arap Baharı ve Suriye*. İstanbul : IQ Yayınları.
- Duma, H. A. (2015, Nisan 13). “*Muşarekatu Misr f `asimati`l-Hizam...el-Khiyar es-Sitratedji li Himayeti'l Emni'l Kaymi el- Arabi*. Mart 12, 2023 tarihinde Al-Ahram: <http://www.ahram.org.eg/NewQ/37765.aspx> adresinden alındı
- Dundar, E. (2021). Haşimi Rafsancani'nin Hatıratı Işığında İran İslam Devrimi. *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*(7), 133-164.
- DW. (2008, 8 15). *Ahmedinejad, İstanbul'dan Diyalog Mesajı Verdi*. Mayıs 2, 2022 tarihinde <https://www.dw.com/tr/ahmedinejad-i%C4%B1-verdi/a-3565308> adresinden alındı
- Efegil, E., & Erol, M. S. (2012). *Dış Politika Analizinde Teorik Yaklaşımlar: Türk Dış Politikası Örneği*. İstanbul: Barış Kitabevi.
- Ehteshami, A. (2009). Developments in Iran and Impact on Iran-GCC Relations. *Gulf Yearbook 2008-2009*.
- Elhan, N. (2016). İran Devrimi'nin Türkiye'de Yansımaları: "İrancılık" ve "İrancı" İslamcılık. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 3(2), 28-57.
- El-May, M. (2011). The Jasmine Revolution. , *Turkish Policy Quarterly*, 9(4), 56-61.
- Erarslan, F., & Özdemir, F. N. (2021). Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 129(255), 315-334.

- Ercan, M. (2015). Bölgesel Politikalar Çerçevesinde Türkiye-İran İlişkileri. *I. International Caucasus-Central Asia Foreign Trade And Logistics Congress*, (s. 427-441). Kars.
- Erdoğan, E. (2013). Dış politikada Siyasallaşma: Türk Kamuyunun "Davos Krizi" ve Etkileri Hakkındaki Değerlendirmeleri. *Uluslararası İlişkiler*, 10(37), 37-67.
- Ersoy, E. (2016). Realizm. R. Gözen içinde, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ertoyl, B. (2019). Uluslararası İlişkilerde Realist Geleneğin Dönüşümü ve Neoklasik Realizm. *Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 1-26.
- Euronews. (2020, 12 14). *Erdoğan'ın Azerbaycan'da Okuduğu Şiir: Ruhani, 'hakaret kastı taşıması uzak ihtimal' dedi*. Nisan 3, 2023 tarihinde <https://tr.euronews.com/2020/12/14/erdogan-n-azerbaycan-da-okudugu-siir-ruhani-hakaret-kast-tas-mas-uzak-ihtimal-dedi> adresinden alındı
- Feierstein, G. M. (2019). Yemen: The 60-Year War. *Middle East Enstitute*, 1-29.
- Feng, L., & Ruizhuang, Z. (2006). The Typologies of Realism. *The Chinese Journal of International Politics*, 1(1), 109-134.
- Freyberg-Inan, A. (2003). *What Moves Man: The Realist Theory of International Relations and Its Judgment of Human Nature*. New York: State University of New York Press.
- Fulton, W. (2011, September 28). *After the Arab Spring: Iran's Foreign Relations in the Middle East*. 02 11, 2023 tarihinde AEI Iran Tracker: <<http://www.irantracker.org/analysis/fulton-iran-middle-east-arab-spring-september-28-2011> adresinden alındı
- Gençiftçi, K. (2015). Ak Parti Hükümetleri Döneminde Türkiye-İran İlişkileri. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları.
- Gilpin, R. (2001). *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*. Princeton University Press.

- Giritli, İ. (1991). *Körfez Bunalımının Boyutları*. İstanbul: Cem Ofset Matbaacılık.
- Glaser, C. (1994). Realists as Optimists: Cooperation as Self-help. *International Security*, 19(3), 50-90.
- Goldstein, J. S., & Pevehouse, J. C. (2015). *Uluslararası İlişkiler*. Ankara: BB101 Yayınları.
- Goodarzi, J. (2015, October). *Iran and Syria*. Ocak 12, 2023 tarihinde The Iran Primer: <http://iranprimer.usip.org/resource/iran-and-syria> adresinden alındı
- Gowers, A. G. (2013). The Responsibility To Protect And The Arap Spring: Libya As the Exception, Syria As the Norm? *UNSW Law Journal Volume*, 36(2), 594-618.
- Gök, G. O. (2005). İran'ın Bölgesel Politikası ve Türkiye-İran İlişkileri. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Gebze : Gebze Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Göktaş, K. (2014). İran Dış Politikasında Mahmut Ahmedinejad Dönemi (2005-2012). *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Görçün, Ö. F. (2006). 1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türk-İran İlişkileri. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .
- Gözen, R. (2011). Türkiye ve Arap Baharı: Değişim Açıklamak ve Anlamak. *Adam Akademi*(2), 1-25.
- Gündoğan, Ü. (2010). *İran ve Ortadoğu*. Ankara: Adres Yayınları.
- Gürkan, I. (2022). Enerji Politikası Açısından 2018 Yaptırımlarının Etkisinde Türkiye-İran Enerji İlişkileri. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .
- Gürkaş, B. (2011). Türkiye-İran İlişkileri. *TASAM*, 104-122.
- Gürpınar, B. (2017). Dış Politika ve Kamuoyu: Mavi Marmara Krizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(53), 241-254.

- Gürsoy, B. (2005). *Soğuk Savaş'tan Günümüze Asimetrik Tehdit*. Ankara: IQ Kültür Yayıncılık.
- Gürsoy, B. (2005). *Soğuk Savaş'tan Günümüze Asimetrik Tehdit*. Ankara: IQ Kültür Yayıncılık.
- Güvenç, C. (2021). Arap Baharı Öncesi ve Sonrasına Yönelik Türk Dış Politikası: Tunus, Mısır, Bahreyn ve Yemen Örneği. *International Journal of Social Sciences Academy*, 3(5), 354-381.
- Halhalli, B. (2014). Humeyni Dönemi İran Dış Politikası (1979-1989). *Birey ve Toplum*, 4(8), 75-96.
- Hürriyet. (2004, Temmuz 29). İran Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı Kabul Etti. Tahran. Nisan 17, 2022 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/iran-cumhurbaskani-erdogani-kabul-etti-244971> adresinden alındı
- İnançlı, S., & Ak, M. Z. (2006). Türkiye'nin Komşu Ortadoğu Ülkeleri İle Ticari İlişkilerine Ekonomik ve Siyasi Gelişmelerin Etkileri. *Ortadoğu Yıllığı 2005*, 385-405.
- İnat, K. (2011). Türkiye'nin İran Politikası . *Ortadoğu Yıllığı* , 9-29.
- İnat, K., Kurt, V., Yegin , A., Gürler, R. T., Özdemir, Ö. B., Özdemirci, A. S., & Akdoğan, İ. (2016). İran-Suudi Arabistan Rekabetinin Bölgesel Yansımaları. *SETA Analiz*(148), 7-27.
- İRAM. (2019, 10 12). *İran'ın Barış Pınarı Harekâtı'na Yaklaşımı*. Mayıs 7, 2022 tarihinde İran Araştırmaları Merkezi: <https://iramcenter.org/iranin-baris-pinari-harekatina-yaklasimi/> adresinden alındı
- Jervis, R. (1978). Cooperation Under the Security Dilemma. *World Politics*, 30(2), 167-214.
- Jervis, R. (1999). Realism, Neoliberalism and Cooperation. *International Security*(24), 42-63.

- Kahraman, E. (2013). 2000'li Yıllarda Türkiye-İran İlişkilerini Etkileyen Faktörler. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kantarcı, Ş. (2012). Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı: Koalisyonlar Dönemi mi? *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 8(16), 47-85.
- Karabulut, B. (2011). *Küreselleşme Sürecinde Güvenliği Yeniden Düşünmek*. Ankara: Barış Kitabevi.
- Karacasulu, Z. N. (2010). Türk Dış Politikasında İran. *Uluslararası IV. Türk Dış Politikası Sempozyum Tebliğleri: Yeni Dönemde Türk Dış Politikası*. USAK.
- Karakoç, H. S. (2017). Arap Baharı ve Bahreyn. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı .
- Kavıracı, O. (2020). Klasik Realizm-Güvenlik İlişkisi Çerçevesinde Türkiye'nin İç Güvenlik Politikaları (1923-1960). *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(18), 117-128.
- Keneş, B. (2012). *İran: Tehdit mi, Fırsat mı?* İstanbul: Timaş Yayınları.
- Keohane, R. (1984). *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. NJ: Princeton University Press.
- Keskin, A. (2004). Tüm Boyutlarıyla Türk-İran İlişkileri. *Stratejik Analiz*, 5(53).
- Keskin, A. (2020, Aralık 28). *Karabağ Savaşı Sonrası Türk Parantezinde İran-Türkiye İlişkileri*. Nisan 05, 2023 tarihinde Fikir Turu: <https://fikirturu.com/jeo-strateji/karabag-savasi-sonrasi-turk-parantezinde-iran-turkiye-iliskileri/> adresinden alındı
- Khabib, K. (2011). Gül Devrimden Sonra Mısır'da. *Stratejik Düşünce Enstitüsü*.
- Kıbaroğlu, M. (2006). İran'ın Nükleer Güç Olma İddiası ve Batı'nın Tutumu: Şah'a Destek, Mollalara Yasak. *Akademik Ortadoğu*, 1(1), 77-111.
- Kıbaroğlu, M. (2011). Arap Baharı ve Türkiye. *ADAM Akademi*, 2, 26-36.
- Kissenger, H. (2000). *Diplomasi*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.

- Koç, M. (2018). Türkiye'ye Düzensiz Afgan Göçü ve İran'ın Göç Politikaları. *İran Araştırmalar Merkezi* , 1-11.
- Koçak, K. A. (2012). Yasemin Devrimi'nden "Arap Baharı"na Tunus. *Yasama Dergisi*(22), 22-61.
- Koçer, G. (2008). 2000-2008 Dönemi Türk Dış Politikası: AKP'nin ve Tayyip Erdoğan'ın Dış Politika Felsefesi. H. Çakmak (Dü.) içinde, *Türk Dış Politikası*. Ankara: Platin Yayınları.
- Kolsuz, K. (2012). Teoriler Işığında Türk-İran İlişkilerinde Stratejik Derinlik. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı.
- Koshki, M. S., & Goodarzi, M. (2016). Turkey's Strategic Role in Middle East Developments. *3rd International Conference on New Research in Management, Economics and Humanities*, 1-11.
- Kozhanov, N. (2017, 09 7). *Summit Singals Russia's New Strategy Towards Iran*. Mayıs 10, 2022 tarihinde Chatham House: <https://www.chathamhouse.org/2016/09/summit-signals-russias-new-strategy-towards-iran> adresinden alındı
- Kökyay, F. (2020). Neorealizm Kuramı ve Türkiye'nin Doğu Akdeniz Enerji Politikası. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(3), 2504-2528.
- Köroğlu, U. (2012). İran'ın Suriye Politikası. *SDE Analiz*.
- Kurt, H. E. (2018). Ruhani Dönemi İran Dış Politikası ve Türkiye İle İlişkiler. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kurt, V. (2015). Devrim'den Askeri Müdahaleye Yemen. *SETA*(144), 1-23.
- Kurubaş, E. (2012). Uluslararası İlişkiler Düşüncesi ve Dünya Politikasında Değişimi Anlamak. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 9-34.
- Kurubaş, E., Aydınllı, E., & Özdemir, H. (2009). *Yöntem, Kuram, Komplo*. İstanbul: Asil Yayın Dağıtım Limited Şti.

- Küçüksolak, Ö. K. (2012). Güvenlik Kavramının Realizm, Neorealizm ve Kopenhag Okulu Çerçevesinde Tartışılması. *Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 4(14), 202-208.
- Lapid, Y. (1989). The Third Debate: On the Prospects of International Theory in a Post-Positivist Era. *International Studies Quarterly*, 33(3), 235-254.
- Leung, J. (2000). Machiavelli and International Relations Theory. *Glendon Journal of International Studies*, 1, 3-13.
- Lieber, A. K. (2015). Grasping the Technological Peace: The Offense-Defense Balance and International Security. *International Security*, 1(25), 71-104.
- Lynch, M. (2011). The Big Think Behind the Arab Spring. *Foreign Policy*, 46-47.
- Maloney, S. (2002). Identity and Change in Iran's Foreign Policy. S. Telhami, & M. Barnett içinde, *Identity and Foreign Policy in the Middle East* (s. 88-117). New York: Cornell University Press.
- Matthiesen, T. (2012, 02 13). *Battling over the Legacy of Bahrain's Pearl Roundabout*. Ocak 2, 2023 tarihinde Foreign Policy: <https://foreignpolicy.com/2012/02/13/battling-over-the-legacy-of-bahrains-pearl-roundabout/> adresinden alındı
- Mearsheimer, J. (1995). A Realist Reply. *International Security*, 20(1), 82-93.
- Mearsheimer, J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: Norton.
- Mearsheimer, J. J. (1990). Back to the Future: Instability in Europe After the Cold War. *International Security*, 15(1), 5-56.
- Mehmanparast, R. (2011). *US, NATO After Libya Oil Reserves: Iran's*. Şubat 10, 2023 tarihinde Edition Presstv: <http://edition.presstv.ir/detail/177586> adresinden alındı
- Mercan, H. (2012). *Suriye Rejim ve Dış Politika*. İstanbul: Açılım Kitap Yayınları.
- Milâni, M. (2004). The Transformation of the Velat-e Faqih Institution: From Khomeini to Khamenei. *The Muslim World*, 175-190.

- Milliyet. (1999, 08 14). Tahran'la Kriz Aşıldı. Nisan 17, 2022 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/dunya/tahranla-kriz-asildi-5241905> adresinden alındı
- Milliyet. (2000, Şubat 2000). Ecevit: Devrim İhracı Sona Erdi. Mayıs 01, 2022 tarihinde <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/2000/02/22> adresinden alındı
- Mokhtarpour, M. (2013). 1979 İslam Devriminden Sonra İran'ın Dış Politikası. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Morgenthau, H. J. (1997). *Politics Among Nations, The Struggle for Power and Peace*. New York: McGraw-Hill.
- Nargül, S. (2020). Suriye Krizinin Türkiye-İran İlişkilerine Etkileri. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(12), 1010-1026.
- NATO'nun Libya'da ne işi Var? (2011, 02 28). 02 15, 2023 tarihinde NTV: <https://www.ntv.com.tr/turkiye/natonun-libyada-ne-isi-var,6VO1xU5PmkGhAGJtyRD3qA> adresinden alındı
- Nesibli, N. (2000). Azerbaycan ve Moskova-Erivan-Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması. *Stratejik Analiz*, 1(4), 61-72.
- NEWS, B. (2011, Şubat 28). *Libya'ya Yaptırımlar Yolda, Erdoğan Kaygılı*. Şubat 02, 2023 tarihinde https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/02/110228_libya_pressure_update adresinden alındı
- NTV. (2010, Haziran 08). *Ahmedinejad: Bu Fırsat Tekrar Gelmez*. Mayıs 5, 2022 tarihinde <https://www.ntv.com.tr/dunya/ahmedinejad-bu-firsat-tekrar-gelmez,vMJI3ltnsEegR7HOeYHONQ> adresinden alındı
- Oğuzlu, T. (2011, Aralık). Arap Baharı ve Yansımaları. *Ortadoğu Analiz*, 3(36), 8-16.
- Olson, R. (2005). *Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004: Devrim, İdeoloji, Savaş, Darbeler ve Jeopolitik*. Ankara: Ebabel Yayıncılık.

- Onat, H. (2013). İran İslam Devrimi ve Şiiilik. *E-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI(2), 223-256.
- Oran, B. (2013). *Türk Dış Politikası* (Cilt 3). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ödemiş, Ö. (2014). *AKP'nin Suriye Yenilgisi ve Esad*. Ankara: Notabene Yayınları.
- Önder, E. (2013). *İran'ın Nükleer Programının Analizi ve Türkiye*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Özçelik, S. (2005). Neorealist and Neo-Gramscian Hegemony in International Relations and Conflict Resolution During The 1990's. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*(1), 88-114.
- Özdemir, H. (2008). Uluslararası İlişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(3), 114-144.
- Özgiray, A. (1995). İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1938). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI(33), 687-698.
- Paksoy, S., Paksoy, M., & Alancıoğlu, E. (2013). Küreselleşmenin Sosyo-Politik Etkileri: Arap Baharı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 169-182.
- Pamuk, İ. (2012). Angajman Kuralları: Tanımı, Kapsamı ve Uygulamasına İlişkin Bir İnceleme. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 32(2).
- ParsToday*. (2012, 06 03). Mart 13, 2023 tarihinde Beşar Esad Mecliste Konuştu: <http://turkish.irib.ir/haberler/iran/item/261241-besar-esad-mecliste-konustu> adresinden alındı
- Polat, D. Ş. (2020). Türkiye'nin Suriye'nin Kuzeyindeki Askeri Harekatının Amaçları ve Sonuçları. *Güvenlik Stratejileri*, 16(33), 53-96.
- Rafati, N. (2013). Iran and Arab Spring . *The London of School of Economic and Political Science Publication*.
- Rose, G. (1998). Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy. *World Politics*, 51(1), 144-172.
- Roy, A. (2001). *Central Asian Security: The New International Context*. Washington: USA: Brookings Institution Press.

- Rusas, M. S. (2014, Aralık 10). *İrtibak Vad'u Ankara İqlimiyyen be'da Rihanihe*. Al-Hayat: <http://www.alhayat.com/> adresinden alındı
- Sandıklı, A., & Dağcı, K. (2007). *Satranç Tahtasında İran*. İstanbul: Tasam Yayınları.
- Sandıklı, A., & Emeklier, B. (2011). Güvenlik Yaklaşımlarında Değişim ve Dönüşüm. *Uluslararası Balkan Kongresi: 21. Yüzyılda Uluslararası Örgütlerin Güvenlik Yaklaşımlar ve Balkanlar'ın Güvenliği*, 1(2), 5-39.
- Sandıklı, A., & Kaya, E. (Dü). (2019). *Orta Doğu'da Değişim ve Türkiye*. İstanbul: Bilgesam Yayınları.
- Sanyürek, M. B. (2018). Devrim Sonrası İran Dış Politikası. *The Journal of Academic Social Science*, 6(86), 198-218.
- Sapmaz, A. (2022). İran'ın Azerbaycan'a Yönelik Dış Politikası: İkinci Karabağ Savaşı'nın Belirleyiciliği. *SDE Akademi Dergisi*, 2(4), 12-43.
- Saray, M. (1999). *Türk-İran İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Sarıkaya, Y. (2021). İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1), 84-103.
- Sayın, Y. (2019). Arap Baharı ve Tunus'un Yasemin Devrimi'ni Yeniden Anlamak. *International Journal of Politics and Security*, 1(2), 104-121.
- Sayın, Y., & Kılınçarslan, İ. Y. (2019). Rekabet ve İş Birliği Denkleminde Türkiye-İran İlişkileri: Suriye Krizi Örneği. *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 3(2), 237-257.
- Schnelzer, N. (2016). *Libya in the Arab Spring: The Constitutional Discourse since the Fall of Gaddafi*. Erlanger: Springer.
- Semin, A. (2015, Temmuz 23). Suriye Krizindeki İç Dinamikler: ÖSO-İŞİD- PYD Denklemi. *BİLGESAM Analiz/ Orta Doğu*, 1-8.
- Serdar, İ. (2015). Neorealizm, Neoliberalizm, Konstaktivizm ve İngiliz Okulu Modellerinde Uluslararası Sistemsel Değişikliklere Bakış. *The Journal of Europe-Middle East Social Science Studies*, 14-38.

- Shadid, A. (2011). *İslamist İmagenes a Democratic Future for Tunisia*. Mart 11, 2023 tarihinde The New York Times: http://www.nytimes.com/2011/10/20/world/africa/rachid-al-ghannouchi-imagines-democratic-future-for-tunisia.html?_r=1&ref=todayspaper&pagewanted=print adresinden alındı
- Shaffer, B. (2001, 03 11). İslam, İran and Prospects in the Caspian Region. <http://ksgnotes1.harvard.edu/BCSI/Library.nsf/pubs/sheffer> adresinden alındı
- Sick, G. (1987). Iran's Quest for Superpower Status. *Foreign Affairs*, 4(65), 697-715.
- Sinkaya, B. (2005). İran Dış Politikasının Dönüşümü. *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 26-36.
- Sinkaya, B. (2011). İran-Suriye İlişkileri ve Suriye'de Halk İsyanları. *Orta Doğu Analiz*, 3(33), 38-48.
- Sinkaya, B. (2012). Arap Baharı Sürecinde İran'ın Suriye Politikası. *SETA Analiz*, 53, 4-36.
- Sinkaya, B. (2015). Suriye Krizi Karşısında İran'ın Tutumu ve Şam Tahran İttifakının Temelleri. *Akademik Ortadoğu*, 10(1), 131-160.
- Sorensen, G., & Jackson, R. (2013). *Introduction to Relations International: Theories and Approaches*. Oxford: Oxford University Press.
- Sönmezoğlu, F. (1996). *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*. İstanbul : Der Yayınları.
- SPUTNIK. (2017, Nisan 10). *İran Savunma Bakanı: Türkiye ve İran, Batı'nın Yeni Senaryolarına İzin Vermeyecek*. Mayıs 9, 2022 tarihinde <https://tr.sputniknews.com/20171004/iran-turkiye-onemli-yere-sahip-1030418399.html> adresinden alındı
- Sümer, G. (2010). Stratejik İşbirliği ve Stratejik Ortaklık Kavramlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış. *Ege Akademik Bakış*, 10(2).
- Şahin, G., & Özel, Y. (2018, Ocak). Çatışmadan İşbirliğine: Türkiye,Rusya ve İran. *Elektronik Siyaset Vilimi Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 53-70.

- Şahin, M., & Şen, O. (2020). İran Dış Politikasına Realist Bir Bakış: Suriye Örneği. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(24), 701-719.
- Şen, G. (2012). İran ve "Arap Baharı": Bağlam, Söylem ve Siyaset. *Ortadoğu Etütleri*, 3(2), 95-118.
- Şen, Y. (2013). Suriye'de Arap Baharı. *Yasama Dergisi*, 56-79.
- Taliaferro, J. W. (2001). Security Seeking Under Anarchy: Defensive Realism Revisited. *International Security*(3), 128-161.
- Tamçelik, S. (2014). *İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Tamçelik, S., & Ögün, B. (2019). Yapısal Realizmde Uluslararası Politika ile Dış Politika Ayrımı: Sistem Düzeyinde Devletlerin 'Genel Dış Politika Davranış Eğilimlerinin' Analizi. *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 41-54.
- Taremi, K. (2003). Iranian Perspectives on Security in the Persian Gulf. *Iranian Studies*, 3(36), 381-391.
- Tekin, A. (1999). *İran'ın Dış Politikasında Terörizmin Yeri*. Ankara: Avrasya Dosyası.
- The Washington Post. (2013, Eylül 19). *President of Iran Hassan Rouhani: Time to Engage*. https://www.washingtonpost.com/opinions/president-of-iran-hassan-rouhani-time-to-engage/2013/09/19/4d2da564-213e-11e3-966c-9c4293c47ebe_story.html adresinden alındı
- Thucydides. (2008). *History of the Peloponnesian War*. New Zealand: The Floating Press.
- Tinas, M. (2020). Yemen İç Savaşı'nda Husiler: Vekâlet İlişkisinin Karmaşık Yapısı. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 117-136.
- Tokatlı, S. G. (2022). Klasik Realizm ve Neorealizm Kuramının İncelenmesi: Devlet Kavramına Yönelik Analiz. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(21), 122-141.

- Topçu, C. (2017). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İran İlişkileri. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Toraman, İ. (2015, Ocak). Arap Baharı ve Suriye. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Yolava Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Toynbee, A. (1997). *Savaş ve Uygarlık*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Transfeld, M. (2017, February 14). *Iran's Small Hand in Yemen*. Şubat 21, 2023 tarihinde Carnegie Endowment for International Peace: <https://carnegieendowment.org/sada/67988> adresinden alındı
- Tunus'ta Meydana Gelen Olaylar Hk. (2011, Ocak 14). Mart 12, 2023 tarihinde Dışişleri Bakanlığı: https://www.mfa.gov.tr/no_-14_-14-ocak-2011_-tunus_ta-meydana-gelen-olaylar-hk_.tr.mfa adresinden alındı
- Turan, K. (2008). İran Nükleer Krizinde Bıçak Sırtında Siyaset. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 4(7), 7-39.
- Türk, C. (2011, 01 02). Erdoğan'dan Mübarek'e "Halka Kulak ver". Şubat 11, 2023 tarihinde <https://www.cnnturk.com/turkiye/erdogandan-mubareke-halka-kulak-ver> adresinden alındı
- Türkiye. (2000, Şubat 08). doi:<https://www.gazeteler.org/turkiye-gazetesi/2000-subat-08/>
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2022, Temmuz 19). *Türkiye Cumhuriyeti ile İran İslam Cumhuriyeti Arasında 7.Yüksek Düzeyli İşbirliği Toplantısı Ortak Bildirisi*. TCCB: <https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/bildiri/2022-07-19-turkiye-iran-ortak-bildiri.pdf> adresinden alındı
- Uçarol, R. (2000). *Siyasi Tarih 1789-1999* (Beşinci Baskı b.). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Uygur, H. (2012). İran ve Arap Baharı. *SetaAnaliz*(52), 1-26.
- Uzun, S. Ö. (2013). The Arab Spring and Its Effect on Turkish-Iranian Relations. *Middle Eastern Studies*, 2(4), 145-164.

- 'Üç Kardeş' İran'ı Rahatsız Etti. (2021, Eylül 14). Nisan 12, 2023 tarihinde İhlas Haber Ajansı: <https://www.ihb.com.tr/haber-uc-kardes-irani-rahatsiz-etti-974712/> adresinden alındı
- Walling, K. (2013). Thucydides on Policy, Strategy and War Termination. *Naval War College Review*, 66(4), 47-85.
- Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. Massachusetts: Addison Wesley Publishing Company.
- Waltz, K. (1989). The Origin of War in Neorealist Theory. R. I. Rotberg, & T. K. Rabb içinde, *The Origin and Prevention of Major Wars*. New York: Cambridge University Press.
- Waltz, K. (1993). The Emerging Structure of International Politics. *International Security*.
- Waltz, K. (2008). *Realism and International Politics*. New York: Routledge.
- Waltz, K., & Quester, G. H. (1982). *Uluslararası İlişkiler Kuramı ve Dünya Siyasal Sistemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Weitershausen, I. V. (2015). Foreign Engagement In Contentious Politics: Europe and the 2011 Uprisings in Libya. F. Gerges içinde, *Contentious Politics in the Middle East* (s. 155-168). New York: Palgrave.
- Yalçınkaya, A. (2017). Turgut Özal'ın Önemli Bir Başarısı: İran-İrak Savaşı'nda Türkiye'nin Tarafsızlık Politikası. *Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi IV*, (s. 29-37). Malatya.
- Yeğin, A. (2014). Devrimin 35. Yılında İran Dış Politikası. *SETA*(31), 1-4.
- Yeşiltaş, M. (2015). Suriye İç Savaşı ve Türkiye: Dört yılın Muhasebesi. *Ortadoğu Analiz Dergisi*(66).
- Yiğit, C. (2010). Sistem, Devlet ve Savaş, Bir Yapısal Realist Analiz. *Uluslararası Sistemde Yeni Düzen Arayışları* (s. 766-778). Bursa : VII. Uludağ Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Konferansı .

- Yılmaz, E. (2019). Mahmud Ahmedinejad Dönemi Türkiye-İran İlişkileri. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, M. (2015). Suriye Krizi Ekseninde Türkiye-İran İlişkileri. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı.
- Yurdakurban, İ. (2007). Devrim Sonrası İran Dış Politikası. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .
- Zari, S. (2014, Temmuz 2). *El-Lu'ba et-Turkiyye fi'l- Irak*. 03 18, 2023 tarihinde Al-Hayat: <http://www.alhayat.com/Opinion/Writers/3337680/العراق-في-التركية-ا> adresinden alındı
- Zibakalam, S. (2011, Ekim). *Syria Spoils the Iranian Victory*. Ocak 10, 2023 tarihinde Souria Houria: <https://souriahouria.com/syria-spoils-the-iranian-victory-by-sadegh-zibakalam/> adresinden alındı